

ПРОБОЄМ

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ

Зміст:

В. Світлайло: Вечір на узбережжі, Гори, Труснеш Кавкав	385	Іван Барчук: Серед ровкітлої природи	415
Мих. Гопало: Чекання Ярини	385	Фредері Містраль: Мірейо	417
Н. Н.: Горний відгомін	386	Наталена Королева Хрест	423
Мих. Гопало: * * *	386	Мир. Долинський: „Старушка“	438
П. Самотній: * * *	386	Леся Борнсевиц: Дитяча тюрма	440
Василь Боровий: Лірика осені	386	Проф. Б. Мартос: Василь Долиницький	447
П. Самотній: Ровкуркулєння	387	Доц. Я. Моралєвиц: Автокефалія у Всесвітній Церкві	460
Ріхард Шавкаль: Березень	387	Ів. Дєснїнський: Порфірій Мартиновиц	462
Юрко Чорний: Ковак у неволі	387	М. Шарлемань: Хто був автором „Слова о полку Ігорєві“	466
Мих. Гопало: Прощання в Кос-Аралом	388	Н. Королева: Децо про „Лєгєнди“ і „Лєгєнду“	468
Юрко Чорний: * * *	388	Проф. Б. Мартос: В приводу публікації С. Наріжного: „Українська еміграція“	470
Жигмонт Процишин: Гість	389	М. Курєнівєць: Літературні й українєстичні матеріали по гавєтах	476
Оксана Чорномор: Бунт	394	Хроніка	478
Павло Лось: Дідо Ярема ровповідає	396		
Морєас: Берклєйсьма відьма	400		
І. Малєтич: В сталінському „раю“	401		
Олєксандєр Д.: Шкіци	405		
П. Самотній: Нариси	410		

ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ

КНИЖКА 7-8 (120-121)

РІЧНИК X.

ПРАГА 1943

ЦІНА 2—RM

„ПРОБОЄМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЄМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редагує Колегія під проводом Д-ра Степана Росохи, Прага II, Гавлічкова 22/I. — Число телефону: 545-54. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція не повертає. — Передплата в Протектораті Чехія й Моравія 140.— К на рік, на чверть року 35.— К. — В Німеччині річно 16.— RM, чвертьрічно 4.— RM, за границею 20.— RM, або їхня рівновартість. — Число конта Поштової Щадниці в Празі 201.699., в Німеччині

Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ієн. Іубєрн.: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020
„Nastup“ Zeitschrift in Prag.

„PROBOJEM“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce nakladem Ukrajinského nakladatelství „Probojem“ v Praze. — Vydavatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII., Havlíčkova 8. — Novinová sazba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545.III a 1939. — Dohlédací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace: Praha II., Havlíčkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andresky vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10.

Всяке листування й матеріяли просимо слати на адресу:

„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

В. СВІТАЙЛО

Вечір на узбережжі

I.

Нечутно вечір підійшов до гір,
І ті стемніли, а легкі хмарини
Вінками обгорнули верховини,
І стало тихо від землі й до вір.

Істішавсь моря золотий простір
І став мінятися, як та перлина;
У тихім сні сповнилися хвилини,
Усе васнуло — і людина й звір.

Добраніч, гей! Та ще рав, у востаннє,
Як меч, пройнявши хмар густе піткання,
Над морем промінь насвітивсь ура.
І стало видно: це не просто гори,
А Прометея край, сусіда з морем —
Величній у красі своїй Кавказ.

II.

Як тихо! Темні гір масиви
До моря зблизилися, сплять,
І кіпарисів темний ряд
Стоїть край моря мовчавино.
Самітний на молу лихтар,
Невсмілий моря воротар,
Спустив у воду срібну шпаду,
Хвилясту, довгу. На параді
Вгорі йдуть зоряні шляхи
Красні і чарів давніх повні.
Заходить ніч, і гір верхе
Мовчать у тиші невимовній.
У цій мовчанні насолода,
І тишу звуком гвати шкода . . .
. . . . .
Кривь сон, як велет, море диха,
І пахне вільгістю . . . Як тихо!

В. СВІТАЙЛО

Гори

На шпалі я. Вітру буйна сила,
У напрузі, як давівка струна,
Суве хмар важезні, мокрі брили,
Ґрунт вірає, дерева нагина . . .
Рає сорочку вітер . . .

А в омблі
Свої крила віковичних гір —
Крила Демона, як світу поли —
Врубеля похмурий твір.
Цей безумець, геній у нестямі,
Те, що в нападі безумства вдрів,
Змалював тримтливими руками —
Плечі, погляд, влами чорних брів.
Хмарні йдуть. Одна важка, похмура,
Зачепилася за шпаль гори . . .
Їх навала ціла! Буде буря! . . .
Я стою у хмарах — ви, вітри!

МИХ. ГОПАЛО

Чекання Ярини

Не шелесне листом буйна яворина,
Де Дніпрові кручі і діброви шум.
Брата із чужини вигляда Ярина
Вже дев'яте літо під ячіння дум:

— Де ти, озовися, орле сивокрилий,
За словами світа я не бачу й вір,
За тобою, брате, журяться могилі,
І Дніпро-Славути й степовий простір.

Заскриплять ворота, осокор шелесне,
Думаю, Тарасе, ти до нас ідеш.
Вийду, поглядаю на шляхи, де весни
Пролетіла мимо в вікону беажеж . . .

28. 4. 43.

Горний відгомін

— Я матір Нарімес, присуща скрізь;
над вечір у багряному риданні
хожу, вволочую камінну рівь
на верхах гір... і лампи зорі ранні,
васвічую в гранітному дворці.
А вранку в розоцвітному світланні,
співаючи та несучи в руді
рясного літа променастий плід,
я наближаюся до кожної хатини,
жену тумана золоті та тіні
на той бік... Музику моїх побід
висвівує в гіллі крилата сила,
що я її ожита попросила.
Якщо радію, в райдуалі хожу
над ріллями, лугами, берегами,
над горами, степами та садами,
з собою голосні дощі возу.
Я мати всепромінна, всецвітотшна...
я пелюстками — сполохами дня —
життя прикрашую... моя рідня
(ріка, од цвіту буйного молошна)
всю землю обмиває щовесня,
у квітниках квітуть... Як малі сні,
на берегах вакиїтчує увори
з росливних оченяток ясноторих*.

П. САМОТНІЙ

* * *

Ти у мене у серці, як мрія.
В бурі двів те чуття абереглось,
Я при згадці одній молодію
І все ніби чекаю чогось!...
Прийде час, як мене мов горе
Я з чужини в край рідний вернусь
Чи ж ти вийдеш зустріть, моя зоре,
Чи ж тобі я найперше вклонюсь?!
Пливуть весни журні наді мною,
Може ще й не одна тут мине...
Я журюсь бев надії ва тобою,
Тв ж вже може забула мене!!!

11. 4. 43.

ВАСИЛЬ БОРОВИЙ

Проходить осінь плодovitа,
Рум'яниться поміж садів,
І дуб, важкі схиливши віги,
Шумує градом жолудів.

Лірика осени

Іскриться воряна калина
І терен гронами повис,
І рвуться стріли журавлині
У синю даль, ва мрійний ліс.

1942.

* * *

Свята неділя. Зіходить сонце.
Тарас виходить у степ на волю,
Яке безмежжя! Чи може сон це? —
І замирає душа від болю...

Пливе хмарина у небі синім,
Пливе і тане ва небокраєм...
„Дай, Боже, долю тій сиротині,
Вдові-матусі, тебе благави!

Мене старого в степу чужому
В тюрму замкнули, кують в кайдани.
Пливи ж хмарино, в мій край, додому,
Загой серденька пекучі рани...

Скажи, щоб друзі й мої сестриці,
Брати хороші мене згадали.
Одну капляну в Дніпра водиці,
Веселко, бривани в киргизькі тали!

Із України землі хоч грудку
Щоб в іяголов'ї брати поклали
Немов зірницю, квіт-невабудьку
У степ-пустиню мені прислали...

20. 4. 43.

П. САМОТНІЙ

* * *

Візьму перо і сяду... Звечоріє.
Притихне ліс вершинами шумить
І ось тоді!.. О ви мої надії!
Звідкіль взялись і де мені вас діть!...
Крилом пташиним серця зачепили,
Збудивши в нім присиплений порив...
Чого ж в мені так мало-мало сили
Любити і вірити, як вірав і любив?!
Бо все не те, чого хотілось мати!...
Хоч рвусь і зараз — тихнуть мої кроки
Так гетьте ж ви, доволі вам втішати,
Мої надії піані і жорстокі!

10. 4. 43.

Розкуркулення

На село востаннє подивлюся,
Обведу очима все кругом,
Може більш сюди вже не вернуся
І не буду бачити його,
Завтра потяг степом загуркоче
Несучи мене удалину
І тоді згадати знов я схочу
Під горою дівчину сумну . . .
І обійме серце тиха туга,
А сльова на очі набіжать:
Не звайти мені тебе, подруго,
Не втішат і більше не любить!
Поклонюся нивько рідній хаті,
І землі отій, де так любив
По ріллі за плугом крокувати,
Відчувати радість буйних жнив . . .
Знаю, цього літа не привідеться
Ізбирати ниви колосні
Раннім ранком сонце не всміхнеться
У степу привітливо мені.
І тому сьогодні я в печалі
І кругом невесело дивлюсь.
Світ неправди гонить мене в далі.
Звідка може вже не повернусь!
Ось виходить на поріг мій тато.
„Ідь, мій сину, ідь!“ — і варидав —
Тут добра тобі не дочекає,
Тв для всіх неначе лишнім став“
Я не втримавсь і собі заплакав.
— Не журися, тату, ворогам
Все рівно настане час розплати,
Я ж його чекати буду там . . .
Рідний край мій стане відростати.
Нільне слово правди живе
Я тоді вернуся в рідну хату,
Щоб у ній творить життя нове.

Жалко, жалко батько подивився:
— Ех ти, сину нерозумний мій,
Я усе життя за правду бився,
А людям здавався лиходій.
Так в нужді зневажений усіма
В марній траті років посивів
І тепер печальними очима
Я на все дивлюся без надій!
І замовк, задумався про долю
На одвірок важко похилився . . .
Я побачив, як на його чолі
Дві глибокі зморшки уляглись.
Бідолаха! Що його втішав?
Деся сину по світу ровійшлись.
Він тепер останнього втрачає,
Щоб щасливим бачити колись
Щастя ж те мені не засміється
Знав я, непривітва чужина
Тож даремно кожному здається,
Що для всіх приваблива вона . . .
В світі раю кращого немає,
Як свій рідний закуток землі,
Де твоє дитинство пролітає,
Як весною перші журавлі.
Чом-же я, краса моя кохана,
Україно, син твій, готував
Подорожню сумку ще ізрана
Й з нею в довгу путь помандрував?!
Там в хатинці поміж віток клена
Мій портрет залащить висіть,
Щоб мій батько глянувши на мене
Міг сльову гарячу проронить.
Я не скоро мабуть повернуся
Світ огнем і димом натягнувся
Раз останній хаті поклонюся
І у путь далеку ізберусь!

РІХАРД ШАВКАЛЬ

Березень

Чужинко в обравом блідим,
О весно владарна і тиха,
Ти входиш кроком нелункам
І все поймаєш, тужна віхо!

Твій подих лине у садок,
В садах тремтять весміла брость,
І плыве в долах і полях
Твій пах п'янкий і мила млость.

І чує страх і біль без меж
Моя душа, на спів багата:
Ти ждав, жадав весни — і все ж
Не можеш їй того скавати.

Перекл. Мах. Зерова.

ЮРКО ЧОРНИЙ

Козак у неволі

Луговий вітер нежурливий
Над широчевністю степів
Як хлопчєня палахкотливе
Моляту вільности сурмив.

Але між скелями ніщими
Даремно вивволу шукав
І перелетами сумними
Привілля рідне споминав.

І жарилось йому їмлисто
В вугарних мурах чужини
Пісень угодливих намісто
У милій кавці давнини.

Прощання з Кос-Аралом

Прощай, убогий Кос-Арале,
І ти, надію, — пшшна крале, —
Ще може стринемось колись
В оцій обпаленій пустині,
Де тільки далі ніжно-сині
З землею спраглою влялась.

Іще спіткаю долю п'яну
Й мов квіт підкошений ві'яну,
Навік зісохну в чужині,
В оцім далекім Кос-Аралі.
Закута воля в пута в сталі,
Чи в сні привидяться мені?

Спливали два роки, ніби тіні,
Мов хмари вицвілі, осінні,
Проте тебе я не клену.
Хвальнось, нехай шепоче куга
(Здається чую шепіт луга).
Прощай, спливаю в далину!..

ЮРКО ЧОРНИЙ

* * *

Коли ажурний промінь жваво
В вікно як мишка залізла,
Квітнева ластівка лукаво
Любовну ігранку почне.

Повільні давони великодні
Несуть молитви до небес,
Де в алябастровій безодні
Христос мережчатий воскрес.

Музично-котиковий вечір
Під шелестівня запашні
Привадну утрєню лелєчу
Співав лоскотно весні.

А в ладанній святочній хаті
Свічки прямарами горять,
І песя в юпочці лататій
Сонливо мріє за песят.

*

Блакитножовтий, непохитний
У сутіні травубих стін
Лежить в гробниці оксамітній
Високородний паладін.

І в ясно-чистах очах
Під музику вдійсвенних мрій,
Вітає пісню серафима,
Як пісню збуджених надій.

ЮРКО ЧОРНИЙ

* * *

Люблю я ночі мерехтливі,
Коли під шепот вірок
Мені снуються чарівливі
Стави сіресеньких качок.

А над пасовищем пахучим,
Що кульбабами обросло,
Співає радісно і руче
Жовтоморелеве село.

ЮРКО ЧОРНИЙ

* * *

З журбою літнього привіту
В передосівній тишині
Мене сповнила самовиті
Пісні і сурми звитяжні,

Що над липневими ланами
Навустріч радісним вітрам
Несуть із синіми квітками
Знебесночистий тиміям.

Якщо хочете,

щоб Видавництво „ПРОБОЄМ“ вчас виконало Ваше замовлення, пишiть чiтко Ваше ім'я, прiзвище i адресу

Гість

Закон Твій, Боже, писаний невидко!..
 Мов промінь сонця у полум'ї крові,
 Мов торк руки у рукопашних боях,
 Мов спів хлопцят серед реву труб,
 Мов спомин дня у сумерку вечірнім,
 Так блідо мерехтить він серед нас!..
 Та він святий! І воїн, що горять сліпим
 життям,
 — Півнавши дар його — на мить засне
 мов янгол!..

Старий Столяр сидів за своїм римарським столом і слухав, як неспокій росте в його серці; й коли від цього неспокою стала тремтіти його рука із синіми, набрежклими жилами й нерівно ходити в дереві дрібно на пила, тоді вийняв він крикливе залізо з недокінченого розрізу й замінився в камінь.

Нагорі була тиша. Тиша, подібна до кромішньої тьми. Почерез сходи й крізь пустий коридор і примкнуті двері плівла й налягала вона тягарем, мов повінь, у варстатну кімнатну й стояла тепер скрізь, у цілому домі, мов недвижне потоплиця. Надвірний світ і кімнатні меблі меркли в очах старого; тільки весільна знімка його сина, над варстатним столом, лежала на тій тиші, мов ясний квіт на темній хлані. Старий молився туди так, як ми молимося часом до соняшних надій минулого. Біла рожа у нагрудній вилозі, лице підкреслене радістю!.. Але ж від тієї радості швидко стає ще понуріша довкільна тиша й бунтуючись проти власного безсилля, старий обурено зідхнув:

— Був би Андрій тут, він напевно не сидівби вижидаюче, так, як його старий батько, але бігби вже вистрибом на гору!..

І коли його озлоблена думка загнулася на мить, щоби бистріше плигнути вперед, від ненадійного сумніву, вона прикинула й зродившись у тиші, вона повернулася у тишу, продовжуючи свій лет уже приземним полем...:

— На горі ждавби його або глумливий погляд неслухно запідозреної жінки, або — якщо б лихе мало сповнитись — бійка, а то й готове нещастя!..

І врешті вона застрягла у старечій мудрості:

— Ні! — хитав головою старий. — Краще вже, коли за далекими межами й металевим гамором свого станка Андрій не чує зловіщої тиші в полишеній хаті!..

І щоб ця тиша не переходила у вічність, старий із грюмом підвів свою штучну ногу і покульгав на город, гамірно втвираючи сіненні та кухонні двері.

Проміж погусклу зелень саду метало заходяче сонце своє червоне полум'я на вікна дому і старий довго напружував очі, заки догледів за горіючим шклом дві постаті, сперті на лутку вікна й повернуті спинами до надвору. Він тягав із засіка дубові коли і каштанові лати. Було вже досить сухо, щоби ставити повалену огорожу, димяні смуги на да-

хах підоймались просто у небо мов замурзані молебні трудящих газдинь і в повітрі стояла заловідь довшої погоди.

Думки й долоні не йшли в парі старому. За погодою буде час і завтра натягати лаштунки! Рука не знаходила спокійного ритму в праці, яка не була в силі заглушити неспокою в старечих грудях. Старий рамар тягнув дерев'яну лату по муравнику й думав про те, що весна не винна війні, що вона мов сліпа дівка ходить своїми старими стежками і не бачить, як на її слідах займається вогнем самота домів де господарі забарились з поворотом.

Пошкандибавши назад у хату, він знову сидів мовчки при варстаті. Був це поворот тієї самої нестерпної тиші. Тоді вийшов він у снін і скрикнув так, немовби справді хата горіла:

— Ганно! геи Ганно!..

І так швидко, як тільки дозволила йому на те штучна нога, він повернувся в кімнату й опять встромив пилу у раму, прислухаючись до дверей, що заскрипіли над стелею і до швидких кроків на сходах.

— Чого вам, тату!

Старий мовчав, тягаючи завзято пилою. Так само пес ховається із своєю раною перед чужою людиною. Коли ж у кінці він найшов слово, його мимовільний погляд піднявся бистро й сполохано з під насуплених брів. Був це зір хлоп'яти, що сланяється рукою перед ударом бича. Старий боявся лиця невістки, мов присуду.

— Пора готувати вечеру, Ганно!..

Та її лице було спокійне і навіть ухмілка на її устах не колола, а усмирювала. І старий соромився, що він надумався берегти невістку, мов заздрий ворон...

Остання година дня падала від вікна вуаким рядном сірого світла на білий карк і чорний вузол волосся Ганни й бігла навскоси до варстатного стола, кладучись невиразним ореолом на срібний волос і, поморщене, сухе обличчя старого. Лице Ганни торкало сумерку. Вона стояла хвилину і потім нечутно пішла в кухню.

Коли ж сумерк заляг скрізь у кімнаті і старий спроквола закурив люльку, коли Ганна принесла з кухні посуду і скатерть і заслонивши вікна, поставила на столі ясне кружало лампи, тоді ненадійно пролунав у снігах той самий рівний, молодий голос, що колись перед літами:

— Пу-гу, пу-гу! Ве-че-ря-а!..

Ганна тут, Ганна там! Старий всміхнувся до спогадів дому, що ожили від цього голосу невістки. На хвилину здалося йому, що ледь-ледь на порозі стане їхній житель-студент, безмежно багатий своїми захопленням для світу й мудрістю книжок, але-ж і великодушний мов пів-бог, не поцуравшись убогої племінниці рамаря...

Та були це тільки спогади й омана. Гість сховався надто грімко з поверха й надто енергійно, по військовому, стукав у двері, щоби минула іділля й минулі надії могли воскреснути на довше ніж на мить.

Бо й поцурався! І добре сталося, що поцурався! Тією ціною було писане щастя Андрея!..

Думки про сина мов пекуче полум'я, обдали знову серце старого і гість, що стояв тонець на порозі, був мов очеловічення цього неспокою, що налягав на нього тягарем цілого дому.

Проте була велика зміна між колишнім скромним студентом, за-

етібнутим у синій сурдут й розрослою кремезною постаттю хорунжого.

— Цілий світ міняється, але ж звичай вашого дому держаться міцно серед повені часу. Мені аж дивно, що сьогодні я у вас — тільки гість! Мені у вас так, як старому кораблеві серед давньо-знайомої і милої пристані!

На його твердо тесаному, вояцькому обличчі були широкий усміх і черства, смажна скорупінь сонця і повітря. Здавалось, усі пори року й усі вітри світу вимадали те обличчя, що було мов мандрівний камінь на річищах війни. Але, що під тим обличчям, від якого усміху не губилася його твердість, не ховалося серце сухе й невразливе на чесноти осілого життя, про те свідчили дві пляшки вина, поставлені гостем на білій скатерті й коробки сухарів і шоколади.

— Усе тут заховалось! Усе тут так, як було за моїх часів! Навіть картини на стінах ті самі й на точнісінько своїх місцях — зорив він по кімнаті.

Проте він не міг не завважати великої весільної знимки, що німо, але вимовно свідчила про велику зміну в цьому домі...

— І ваше улюблене крісло теж на своєму місці! — запросив старий рухом долоні.

— Крісло, на якому я просидів може найкращі хвилини мого життя!.. — рука гостя поклатася любовно й задумано на спинці невибагливого дерев'яного фотеля.

І сидьма за білою скатертю та любовно зорючи за Ганною, що несла до столу тарілки й гарячий суп, він зідхнув:

— Так проходить слава цього світу!..

Він сказав це по латині і від цього речення повіяло в кімнаті пригадкою про той-же, хоч трохи тонший голос, що бубнив тут про Скіпйона й Ганібала.

— Сурзум корда!.. — заспівав старий на нуту молебня та жарт його застриг у несмілій пробі сміху. Він хотів жартувати, але не він самий, ні Ганна, ні гість, не підхоплювали цього, що було шибеничного й веселого у споміні минулого. Всі троє перебивали тишу вечері тільки півсловами. Було щось, що важило на тій тиші, мов спільний тягар і так, наче б простір над столом був ущерть наповнений нечутною мовою настирливих, але надто несмілих думок.

Щойно тоді, коли на столі залишились тільки вино й сигарети, гість спробував підняти тягар мовчанки; бо ж при вині можна навіть смуток передати у веселому тоні.

— Проте я таки залишився вам вірним, Ганно! Моя дружина, це ваш вірний портрет.

Він вийняв шкіряного портфеля з нагрудної кишені й переконливим жестом поклав на ясному крузі світла листівку знимку...

Ганна гляділа із запнутим віддихом на погруддя жінки і двоїх дітей. Вона не бачила, як крізь синій клуб дьолькового диму, старий рямар напружено глядів на її обличчя. Але ж на лиці Ганни, застиглому від уваги, годі було найти літеру. Було воно мов плесо води, замкнуте над каменем.

— Я не бачу в тій знимці нічого подібного до Ганни!.. — сказав старий різко й нетерпляче махнув дьолькою.

Було знову тихо в домі. Старий відсунув перкалеву завісу, за якою стояло його ліжко і заляк у безрусі. Старе підзорливе серце знову бунтувалося проти тієї тиші і проти покірного сприймання божих законів, писаних над головами людей.

Він стояв недвижно, далекий від сну, із думками, що тривожно вслухувались в туго напняту тишу.

Ненадійно, порушені жестом пам'яті, очі старого глянули на стіл. На білій скатерті, біля порожніх пляшок вина лежала забута гостем знімка жінки й двох дітей. Рамар узяв її в костисті пальці, довго глядів на неї і обережно поклав на варстатному столі.

Ця жінка була дійсно подібна до Ганни. Та це не мало ніякого значення.

Він закурив люльку й думав про Андрея.

Люлька погасла й знову плив час і хоч старий рамар не чув нічого, крім тиші, він відгадував неспокійні кроки над стелею. Він здригнувся, мов від холоду й обережно, уникаючи стуку, став примірювати до знімки куснички шкла і рямок.

Коли годинник сусіди глухо бив північ, знімка жінки із двоїми дітьми пишалася рямцями із срібної березової кори. Старий рамар держав її в руках, мов святощі й відчував, як від утоми важніють його повіки. Та він боявся кластися спати, все ще відгадуючи над стелею неспокійні кроки хорунжого. І коли знову проминули чотки безчинних хвилин, він відчинив обережно сінешні двері й здійнявши із стегна апарат, поліз мов мавпа на гору.

Жевріюча крапка сигарети пливла колесом по кімнаті, мов свято-іванський вогник. Було темно, але очі хорунжого все ще бачили амбразуру вікна у червоній купілі заходячого сонця і — мов ніжний, золотом рямований медальйон — безсмертно те саме обличчя в горіючій ореолі зачіски.

І зачіска та сама, що перед десяти роками. Кожна волосинка на тому самому місці, що у віджитому дзеркалі в душі.

— Невже справді ви замужні, Ганно?

— А ви?.. Хиба ж ви не жонаті?..

— Який шмат часу, Ганно! Проте ви хиба не прожили його, а проковтнули, мов медовий цукорок. Які чари зберегли вас такою, якою ви були завжди?

— Я рада, що ви не бачите моїх зморщок. Моє лице від сонця.

Тоді він узяв овалі її обличчя в обі долоні і нагнувши його до заходячого полум'я, побачив не тільки бриски морщок, мов шовкову мережу під її очима, але і сльози, що блистіли на примкнутих віях, мов рожеві перли.

(Він не знав, що в тій хвилині вона думала: які в нього шорсткі долоні!.. і що під примкненими повіками вона з жахом бачила, як ті долоні стискають тверду рушницю).

Скажіть принаймні Ганно, що ви не довго ремствували за знімку й листи відіслані в дороги.

— Я простила вам ще перед вашим від'їздом. Я не сподівалася нічого доброго для мене від ваших університетських дипломів!..

— Це не те, Ганно! це не те!.. Я був за слабий, щоби вірити в моє щастя!..

— Тому те щастя припало Андрєві!..

— Ви й Андрій! Хто б сподівався цього!..

В його голосі бриніли не то докір, не то відгомін ображеної гордині.

Йому пригадувалось неспіле, але вперте обличчя молодшого за нього юнака. Ранком те обличчя зникало з хати, коли всі ще спали, увечері приносило воно на блідих щоках залізний пил із слюсарської майстерні й очі задивлені в Ганну мов у недоступну княжну. Що неділі, літом чи зимою, з'являлась на столі у верандній кімнаті велика китиця цвітів і було це одиноке слово мовчазного слюсарського учня.

— Коли нас покидають ті, кого ми любимо, залишаються нам тільки ті, що нас люблять!..

— І щасливі ви, Ганно?

— Щастя, це золото, на яке завжди падатиме тінь від наших слів.

І по хвилині:

— Успокойтесь. Усе те не має сьогодні найменшого значення!..

Він не знав, чи вона говорить про минуле, чи про минуле й теперішнє разом. Але ж у його душі минуле зринало й зливалось із теперішнім у полумін'я, від якої займались і горіли мов сухе рінця усі мости, що він поклав їх між собою і Ганною від часу, коли він увостаннє покинув цей дім.

— Чи справді усе те не має для вас ніякого значення? — питався він шепотом, у якому тут і жаль скандували кожне слово мов докір.

Ненадійно обняв він стан Ганни. У безпам'ятному і дужому стиску тих двоїх рамен була впертість людини, яка не дарує минулого.

І коли опір Ганни послаб, серце хорунжого спалахнуло радістю скупаря, який тисне до грудий віднайдений скарб.

Тоді пролунав із дому голос старого.

Можливо, що для вояка, якого жде фронт, мало повітря в одній кімнаті, навіть якщо її вікно відчинене в надвір'я. Можливо, що шукаючи бальсального простору для спрагнених грудий, стоїть він тоді, мов у вісні перед темрявим обрисом дверей, на яких довгі роки мовчанки поклали свою незримую печать. Але ж яка рука не підійметься хочби й на залізну печать, покладеку на відречений, але незабутий скарб нашого життя? Чия нога завагається переступити з поворотом поріг, за яким ми залишили недоспівану тугу нашої юності?

Хорунжий думав про те, що взавтра знову чатуватиме на нього смерть у стрілецьких ровах і що несподівана зустріч із Ганною, це може останній щедрий дар життя. Серед померків, із погаслою цигаркою в устах, із гарячим лобом молитовно приголубленим до холодного дерева дверей, він переживав сон, із якого зникли мов тінь десять літ його життя. Та коли пальці його нетерпляче пошукали за ручкою дверей і наткнулись на гранчасту річ із шклом, що знечев'я тронута, вдарила, сухо об двері, то від цього шорсткого гомону прокинулась не тільки тиша дому, але і сон хорунжого.

У світлі кишеневої магнето-ламни гість глянув на річ, здійняту із ручки дверей. На лиці його спалахнув гнів і рука підвелася погрозовим рухом. Не було важко вгадати, хто був автором березових рямок.

Але ж серед тиші цей гнів потахав і поволі тверді риси обличчя танули наче віск. Притискаючи знимку до грудей, гість зник за дверима своєї комнати.

Над домом піс вітер далекі відгуки гармат, але такі далекі, що вони зовсім не каламутили нічної тиші.

ОКСАНА ЧОРНОМОР

Б у н т

Я була тоді невеличкою дівчинкою і багато забулось, назавжди зникло з моєї пам'яті. Але той випадок мабуть навіки закарбувався в моєму мізку. І тепер, коли згадаю про ті сумні дні 33-го року, про події, що відбувались круг мене — болісно стиснеться серце і мимоволі питаєш себе: Чом фортуна така злая до людей, навіщо стільки страждань завдає їм?

Весна — в повному розквіті. Травневий день, такий пахучий, свіжий, здається міг би замарувати і найбільшого скептика в світі. Навкрути, куди не кинь оком, яскраво зеленіє молоденька трава, а ніжні листочки на деревах, що тільки розвилися, нервово тріпочуть під зливою соняшного проміння.

Через навстіж розчинені вікна до класної кімнати струмом вриваються свіжо-п'янкi пахоці весни, доноситься веселий гамір птацтва. Та, на диво, цей чудовий день, пахучиний квіткi, ясніший злота, не веселить дітвори, що сидить за чорними обдертими партами. Вона застигла в якомусь байдужому спокої. Тільки й чутно-сумно бренть десь муха, застрягши в тенетах павука та монотонно звучить голос вчительки, що читає книжку про дитинство «коханого батька, великого» Сталіна.

Чи слухав її хто?

Ні. Кожен поринув у світ своїх невеселих думок.

Я сиділа на першій парті від вчительки, але тільки зрідка до мене долинали, немов відкільсь з далечини, окремі слова, уривки фраз. Мене не цікавило, що говорила вчителька. Я думала зовсім про інше...

Мені хотілось їсти. Дуже хотілось їсти. Пекло-ссало під ложечкою, а в очах крутились млинки. «Хоч би швидше дзвоник. Це вже мабуть мама прийшла з черги й привесла хліб», — такі думки снувались в моїй дитячій голові. — «Ой, як довго його нема».

Такі думки були і в моїх сусідів, що тут і там сиділи круг мене. Їхні схудлі аж сіряві обличчя і великі сумні очі немов промовляли: «Їсти...»

Вчителька скінчила. Закрила книжку і, вставши зі стільця, промовила:

— День і ніч, діти, він, — показала на портрет «коханого вождя»,

що висів на протилежній стінці, — думає за вас, піклується, щоб ви мали щасливе, радісне дитинство.

— Еге, щасливе..., — мелькнуло в голові і пригадався мені мій маленький братик Вітя. Він завжди плакав, щоб йому дали хліба, він ще не розумів, що немає і мама часто залишала свій хліб йому. А мама така чорна, худа стала... Тато теж... ще й беззубий: свої злоті витяг та віддав до «Торгсіну», проміняв за борошно.

Біль стискував серце. Образа на стареньку вчительку, що була завжди така справедлива до нас, що любила нас і що за неї з пошаною згадували навіть і наші батьки, наростала що мить. В горлі застряг якийсь клубок і заважав дихати, а очі застиляв туман сліз.

— А чом він не попіклується, щоб нам істи було чого? — пролунав серед тиші голос Павлика, що кілька років тому втратив батька. Його мати, худа, змучена жінка, з сил вибивалася, щоб хоч якнебудь прогодувати своїх четверо дітей.

— А в нас і останній хліб забрали і піч розвалили, — підтримав його чорний, як жук, худенький Василько.

Атмосфера в класі напружувалась. Кожен з злобою кидав в вічі вчительці гіркі істини, а вона, зблідла, стояла серед кімнати і нічого не відповідала. Вигуки все сильнішали, дужчали, частішали...

Та раптом, немов вихор зірвався в степу в жаркий імлистий день.

— Геть його!

— Він не батько нам!

— Геть його з стінки!!!

Розібрати вже нічого не можна було. Все перемішалось, літали в повітрі олівці, ручки, підручники. Всі позривались з парт, вимахували руками.

— Геть!.. геть!.. — тільки й можна було розібрати з хаосу вигуків.

На вулиці зупинялись здивовані галасом перехожі.

Та поволі нервово напруження злоби в наших серцях спало. Крики, шум стихли.

Тепер ми чекали, що вчителька почне кричати на нас, викличе завнеда або директора школи. Але ні. Біла, як стінка, наша старенька вчителька, яка вже дуже багато бачила на своєму віку, стиха, тремтячим голосом промовила:

— Зберіть гарненько, діти, те, — що порозкидали.

А в очах її, ми бачили, світилося стільки горя й страждання.

Ми були вражені і нічого не розуміли. Ми бачили, що вразили її в саме серце, в якусь приховану від сторонніх очей рану. Зібравши все, сиділи за партами червоні, боячись підвести від жалю й сорому очі на нашу стареньку вчительку. А вона, не рухаючись, сиділа за столом, закривши обличчя руками. І в пригніченій тиші чути було, як час від часу глухо падали на розстелений зшиток важкі сльози з її старечих очей.

Продзеленчав дзвінок. Тихо, без шуму, покинули ми класну кімнату.

Коли я, прийшовши додому, розказала батькам про цей випадок, вони дуже перелякалися і щоночі чекали гостей. Але ті не прийшли. Очевидно наша старенька вчителька той неймовірний галас пояснила чимось іншим.

Дідо Ярема розповідав...

Його лице ота старість поорала плугом, а голову так побілила, така сива інеем покрилась і лисина світить, як місяць серед сивих хмар. Уже такий старий він, здається, як світ, і декого багато в своєму віку пережив і різноти бачив і пам'ятає. Буває, як він почне, то годинами говорить і не переговорить, такий балакучий. І вік говорив би.

Сьогодні сидить під теплою печю і свою згорблену спину гріє, що луком угнулась чи від старости, чи від важкої праці. Тільки очі ще горять так, по молодечому, як полєсь ще на весняних днів.

А ми кругом посідали, як щебетливі горобчики і щебечемо і сміємося і один другого підштурхуємо, куди пошало: чи в плечі, чи в бік, чи в потилицю. Звичайно, як безжурні діти, що ще лиха не коштували. Ми ще не знаємо ні горя, ні недолі, ні сліз. І що нам більше в голові, як не жарти і збитки. Таке, як бачите, наше діточе, розсміяне життя.

А в печі горить. Та так дуднить, що здається, що десь за горою гремить, чи то хмари, чи то гармати... А на дворі? О, Господи! Аж жах огортає, аж лячно дивитися, такий густий сніг паде, а такий грубий, як рукавиці. Такими широкими платами.

— Дивися, Орися, як святі з мішків білу полову сиплять! Та не жадують тої полови.

І штурхнув Орися в бік, а та тільки мовчки скривилася і оглядалася, як би мені віддати так, щоби я її не завважив.

— Не смійся... — ображено відказала.

— Так, так, небо замітають! Там святі більше роботи не мають! Але назмітали.

Розсміяно Петрусь і собі в потилицю з другого боку Орися штурхнув. А був він спритніший від мене до таких справок, а збиточник, що другого в селі не знайдеш. А Орися, не можучи собі дати ради, втекла від нас і сіла собі по другому боці, біля самого діда.

— Діду, вони мене б'ють! — кривлячись пожалілась до діда, що мовчки сидів і терпеливо слухав нашої пустоти. І ми тоді також замовкли і перестали збиткувати, мов би налякались, чи там боялись діда, що нас зміряв блискучими очима. І ми тужливо почали дивитися на двір і так кортіло вибігти на двір і погуляти по м'якому снігу і бовван поставити з горбатим носом і з кривими ногами. Та біда, що дідо дуже суворий і безоглядний і на двір не пускає, хоч плач, хоч головою бий об стіну. Нічого не pomoже. Та хоч руки цілуй, хоч на коліна падай — не виблагаєш.

А я таки довше мовчки не міг посидіти і Петра шарпнув за вухо, а цей мене в потилицю аж свічки перед очима засвітилися... А дідо все думав і мовчав і з під лоба споглядав, як за вікном сипав сніг, мов щось нагадував собі, мов за чимсь далеко-минулим тужив.

— Що діду, так зажурилися? Чого так мовчите? Розкажіть про щось! — Перервав я мовчазну тишу.

— Про дідьків, діду, про дідьків! — за мною Петро і обіймив діда за шию. А Орися, чуючи про дідьків, з жахом на нас подивилася, бо во-

на дуже вночі боялася, що навіть сама з постелі не злізе, а про дідьків навіть не згадує. Коли б була тут так мама, то напевно заперечила би нам про дідьків споминати. А що Оришка нас боїться то й не протестує, тільки потиху ховає душу в п'яти, щоби не дізналися і не сміялися. Така вона боязлива.

— Ну, діду, чого мовчите? — прошу я.

— Та ж про дідьків!

Нетерпеливо Петро скося споглядав на Орисю, що тулилася до діда, мов до мами. А Юрко, що дримав у кутику, від мого штовхана пробудився, а як почув, що ми говоримо про дідьків, аж зрадів і з радості підскочив. Так він чомусь любив слухати про дідьків і милувався пригодами. І ми нерозумно у вечорі, коли ще лямки не розпалювали, бавилися: котрийсь із нас загортався в білу плахту і нас шукав по кутах, де ми поховалися. Скільки було тоді і сміху і крику, що нерозумно мама мусіла ломакою розганяти.

— Ну, розкажіть, діду! — І собі сердито Юрко. А дідо, тільки моргнув вусами і легко всміхнувся і поглянув на наші горючі очі, що палилися великою цікавістю, ще краще притулився до теплої печі і по хаті розсіявся його грубий, старечий голос, мов поспутий бас у гармонії. А ми так утихли, що й муха нас не почувла б.

— А не будете боятися?..

— Ні! Ні! Не будемо! Розкажіть! — ми всі хором. Навіть Орися нас підтримала, що нам дивно стало, де вона стільки відваги дістала. Що сталось, що вона дідьками зацікавилася? І зтихли, тільки мак сій.

— Ну, послухайте, бо і вам на вашому життєвому шляху може не раз прийдеється стрічатись з подібними пригодами, як от мені трапилося, коли я ще був молодим. Ну, не таким, як ви, а вже жонатим.

І глибокий віддих розширив його старечі груди.

— Було то зимою, як сьогодні. І добре пам'ятаю, що такий самий день, що снігом сипало, наче би з самого мішка. Так само, як і зараз на дворі. І всі дороги і стежки так засипало, що не знаєш, куди тобі йти. Як би не ті верби, не знав би, кудю дорога і мусів би блукати по полях до загины. У таку хвилину мене доля загнала у місто, бо в суді справу мав.

І не пізно вийшов із міста і горло закропив чаркою і сам наче папець додому подибав і гумор був і охота. І кійок у руці і пляшка у кишені. А сніг від раня впав повище колін і йдеш і застрягаєш, мов у багно, а краще в пісок, і слід за тобою остається, мов хто борозну виворав. Верби обліпилися снігом, мов болотом, аж гілля ламалося. І то мов на біду, ніодна підвода не трапилася. Зрештою, хтож у таку пору, у непривітну хвилину кудись виїзжав? Чи там іде? Нема нікого, ні живого духа, навіть голодної ворони.

Коли почало смеркатися, я увійшов до Гувник. Тоді і сніг перестав падати і хмари розступилися і зорі почали розсіватися по синьому небі. З чола лився піт, а ноги так утомилися, що вже з бідою ноги волочив, мов колоди тягнув і всіх зусиль докладав, щоб додому допльонтатися. Якось дотягнути...

Коли вже дійшов на міст, коби ще за фільварок і в селі переночую — думаю і Богу дякую. Так утішився, наче був би в своїому се-

лі. Як тільки перейшов міст, за мною покотився дрібненький дзвіночок і твердий тупіт кінських ніг, що дуднів об дерев'яний міст. Я оглянувся і здивувався, звідки взялися тут такі вороні коні і така блискуча підвода. Коні, як круки, а пишні! І ось-ось мене доганяє і не доганяє, хоч коні біжать та все на одному місці. На переді сидить фірман, а позаду окутаний у кожухи, мабуть сам пан, тільки очі його світяться, як у вовка.

— Гов!..

І стримав коні коло мене і до мене почав розмову. А коні так рвалися, що мало віжки не порвалися. Бистрі, наче гірський потік.

— Сідайте, господарю! Може вам ще і далеко додому, може втомилися. Хоч трохи підвезетеся.

Мене мов у лоб ударило. Та так здивувався, що такий великий пан такого простого мужика на свою підводу хоче взяти. Я став і думаю. І що мені робити? А цей настає:

— Та сідайте!

Я рад-не-рад сів. Може і справді хоч трохи підвезуся, хоч трохи ноги відпочинуть. Присадився біля фірмана і цей більше словом не відозвався, хоч почав його питати про щось. Махнув лише батою, а коні як не скочили мов шалені, як не дали ногам знати, що аж нас курява із снігу вкрила, а вітер такий став, що я аж шапку почав тримати, бо думав, що з голови вирве. Та така стала заметіль, що Божого світа не стало видно, а верби, що при дорозі, думав, усі з корінням повириває. Як живу, такої заметілі не бачив та сумнівався, чи мій прадід-дід коли бачив. Бо життя в довге та всяко в нім буває.

— Що зі мною сталося, як саме сталося, то я не пам'ятаю. Тільки коли отямився, було тихо, ні подиху вітру, а я лежав по самі вуха в снігу та й ще під мостом, що край села, біля церкви. І такий був помучений, що ледви віддихав, наче мене хто душив. Трохи зібрав сили і ледви виліз стромим берегом із під моста. Перехрестився і пішов далі.

Ми слухали, наставивши вуха, наче ті зайчики в полі і мимоволі поза наші спини мурашками пролазив страх, огортав у свої непривітні обійми, лягав душі і тиснув краєм серця, мов закладав на серце тісний обруч. А Орися аж трусилася, чи так із страху, чи зі зима.

— Ще раз перехрестився, плюнув, думаю, хай йому в очі і струсився зі снігу, бо виглядав, мов мельник у млині і посунув далі. В село же не хотів вертатися, ніч зоряна та якось прийду до хати. Бодай за годину, бодай за дві, а все прийду.

— Так відійшов я за трое стаї, на гору. І десь над лісом почав виходити місяць і палахкотіли зорі, мов свічки від подуву вітру. І знов за собою чую голос дзвінка, що голосно котиться за мною і мене доганяє. Щораз голосніше і блище. Я оглядався.

І тут за моїми плечима стоять булані коні, мов які цісарські ґриджоли. На переді сидить господар у кожусі і баранковій шапці. Бачу, що це якийсь порядний та багатий господар. Стримав коні і перший почав до мене:

— Далеко, господарю?

— Та до Баботич! — відповідаю і ласо споглядаю на порожнє сідло, що за ним ще й білою веретою прикрите.

— Сідайте! У вас десь і ноги зболіли!

— Дякую! Та звідки ви? Сідаю і питаю.

...А цей більше не відповідав. Коли я сів, він махнув батоґом і щось забурмотів собі під носом, чи до мене, не дочув, а коні, мов чотири вітри рушили і шалено пігнали і вихром закурили сніґом, що мені здавалося, що вони на крилах полетіли, на перелай через поля та понад лиси, а від сніжної курави світа не стало видно. Аж страх огортав поза спину.

Як довго їхав, не знаю, бо так мені світ закрутився, що не знав, що зі мною робиться. Тільки коло вуха гуркотіла бистра вода. А коли отямився, довго оглядався, де саме я є.

— Я лежав під другим мостом на льоді і в сніґу та так замерз, так заковчанив, що ледви собою рушив. Перехрестився, змовив одну Богородицю і поволі виліс з-під моста на дорогу. Розігрів руки і потягнув далі до хати, а йти ще шмат дороги.

Уже місяць світив й іскрився по сніґу, мов дорогі камені, з неба падали зорі а морозець щипав по лиці й вітер невимовним холодом огортав спину.

— То ви, діду, відважні! — сказав я, а дідо тільки моргнув вусами.

— Поволік за собою ноги, що здавалось, замерзли в чоботях, мов важкі колоди, а на повіки клався важкий сон, як олово і хотілося десь положитися спати, хоч би і на сніґу. Але іду! Зібрав усі сили, випив решту горівки, закурив люльку аж іскри з неї сиплються. А вітер котиться і шумить по вербах, що злегонька тому ясному місяцеві кланяються... Гнуться... Гнуться... А світ, мов білою плахтою покритий.

Іду і спішуся. Хоч сніґ повище колін і за халяві сиплеться — то йду. Коли зайшов за скрут, дивлюся, приглядаюся і пізнаю горбатую конячину, подібну до цигана Сенька, що головою хитає на всі лади. А, це Сенько сидить! Коли підійшов до самих саней, то й питаю:

— То ви, Сеньку?

А цей глянув і заблискотів очима, як кіт у ночі.

— То я! — відповідає гугнавим голосом. Я так дуже не приглядався, тільки втішився, що дігнав знайомого і напевно підвезуся під саме село.

— Я з вами сяду, Сеньку! — І сідаю.

— Та сідайте! — відказує Сенько і підсовує мені околот соломи, бо сідала не було. Я добре примостився в соломі, мов курка і ноги взяв під себе, щоб не замерзли, бо морозок здоровий почав брати. Циган більше мене не питав, тільки почав розмову, а далі, мовчав наче стіна. А коняка так тягла, що ледви рухалася.

— Та скорше, Сеньку! — сказав я з притиском, бо мороз почав холодити. Циган махнув батоґом, а конячина, що ледви рушалася, як не дасть ногам знати, як не візьметься звідкись хуртовина, що знов Божого світу не стало видно і аж страх! І за горло щось почало душити, що і слова не міг проказати.

— Господи! — Проказав на силу скрізь зуби і відразу мене пустило душити. Тоді я вже не їхав, а лежав у снігу і то знов під мостом. Підняв голову і почав роздивлятися та догадуватися, де саме я. А я у глибокому потоці, звідки тільки крайчик неба видно, як синю платочку. У тім шибеницькім потоці під мостом...

— То ви були відважні! — кажу і поза дідову голову штурхаю Орису, яка вся трусилася.

— Бачите, що злі в різну постать перемінюються, щоб тільки чоловіка заманути. І ви, коли вийдете на шлях життя, треба добре вам оглядатися, з ким будете приставати в дорозі...

За вікном сипав сніг як із мішка, а в печі, мов десь за горами дуділо. Ми з увагою слухали, як нам дідо розповідав своїм грубим голосом, що током розливавсь по тихій хаті.

МОРЕАС

Берклейська відьма

Зойк ворона у бурю пролунав,
У бурю чорний ворон полінав.

В долині Ніт, над хатою своєю
Його почула відьма із Берклею.

Стара скавала: „Ось мені кінець,
Нехай прийде сюди мій син-чернець;

Нехай прийде сюди дочка-черниця,
І гріх мені перед кінцем проститься“.

Дочка і син у темну ніч пішли,
Святі дари в собою понесли.

Старій, як глянцув, завали шоки,
І очі в жаху стали їй широкі.

Вся затряслась, відпила пальці рук,
І захопився крик нелюдських мук:

„Навіщо, Божий дар! Мені він зайвий,
Бо не розчините дверей у рай ви!

Завнала я, літавши на метлі,
І мертвечини смак, і смак землі.

Варила руту я і вілля кляте
Жінкам, що хтіли вкиднів ромати.

Щоб повернути молодість назад,
Пила я кров невинних немовлят.

Пекельне полум'я мене поглине,
І не простить Господь гріхи-злочини

Ви воду посвятить, мій труп скропіть,
Самшит мені на саван покладіть.

Труну мою поставте в Божім храмі,
До стін її прикуйте ланцюгами,

І запалить свічки, — всі скільки є,
Хай світло хвилями мій гроб залле.

Три дні й три ночі хай ченці чатують
І молитвами хай мене рятують.

Нехай в важкі, великі двони б'ють,
Нехай протяжно двони ті гудуть.

Такий наказ віддай, дитино мила,
Щоб не зайшла у храм нечиста сила“.

Завмерли на вустах слова страшні,
І стали очі їй — немов скляні,

Під ширною вистигла кров у неї,
— Отак померла відьма у Берклеї.

Водою скроплена, стара лежить,
На грудях син поклав самшиту віть.

Труну поставили у Божім храмі,
До стін її прикуто ланцюгами,

А кожна свічка полум'ям цвіте
І відкидає сяйво золоте.

Ченці урочисто псалми читали,
І божі співи в клироса лунали.

Гули великі двони угорі,
Гули протяжно, довго, — до ворі.

Минала перша ніч, і тої ночі
Свічки воріли мов дівочі очі.

А хор бісів іадаля долинав,
Немовби в горах вітер гуркотав.

Тоді й священників слова гучніли,
Хоча серця їм в жаху крижавіли.

Гучніше давн у церкві стугонів,
І рав-у-рав лунав гучніше спів.

А в чотках в руках перед труною
Молилася за матір брат з сестрою.

Уранці першай півень проспівав,
І хор бісів ровтанув і пропав.

На другу ніч у церкву грім ударив,
Смолою й сіркою усіх ошпарив,

А хор бісів вже поблвву стогнав
І стоголосо рьяквав і нищав,

І двяони бовкали, новсім шалені:
Співали всі ченці, як навіжені,

А кожен із священників тремтів,
Біліший від сутани, полотнів.

Уся холодним острахом проинята,
Молилася черниця поруч брата.

І знову вранці півень проспівав,
І вдруге хор бісвний змовк, пропав.

І третя ніч прийшла. У хмарах чаду
Вона була — як вихор листопаду.

На склі немов вигзагн блискавок,
Спалахувало полум'я свічок.

В танку кружляв навколо рій бісвний,
Гуло потужно люте голосіння,

Мов гураган, що зльвами шумить,
Мов той прибій, що береги крушить.

І хижко вищіривши жовті зуби,
Гарчали пащі, мов скажені труби,

І знову в храмі кожен затремтів,
Пополотнів, заляк і занімів.

А брат-чернець з сестрою, як стояли,
Так разом враз на землю ницьма впали.

І враз замовкли давони угорі,
Бо скам'явіли з жаху давонарі.

Святі в гробах заклацали зубами,
Попадали престоли з образами,

Погасли всі свічки, урвався спів.
Скарав грішницю правдивий гнів.

Важкого засува з дверей хтось зрушив,
Сам сатана прийшов по мертво душу.

Його червоне око, як лихтар,
Горить, мов кров'ю врошує віттар.

Ровтявся клич, і ланцюги порвались,
Важка труна дубова захиталась.

„Вставай! О, слава пеклові тепер.
Чи впізнавеш мене? Я — Люціфер“.

І підвелась стара із домовини,
Холодний піт в чола на сиван рине.

Скажений кінь їх ждав біля дубів,
Йому із ніздер полумін'я пашів.

Чорт на сідло увяв її з собою,
Коня учвал погнав, накрив габою.

Шляхом поичав у чорному плащі.
Не дай Господь зустріти їх вночі!

І. МАЛЕТИЧ

В сталінському „раю“

Рівно десять років минуло з того часу.

Але і тепер при спогадах про нього, робиться аж жахливо, тіло холоне, волосся становиться диба, хочеться плакати, ховатися невідомо куди, в безодню, в прірву, щоб лише небачити того тяжкого мучення народу зокрема в 1933 р.

Тихо, тихо. Нічний спокій. Лиш зорі на небі миготіли, мов якусь раду радили. Раптом пролунав спів півня, що порушив нічну тишу і його голос пронісся хвилию над тихим селом і там десь далеко затихав у гаю, другий, третій. Це перші півні проспівали, і знову затихли, знову мертва тиша.

А он в садочку біля хати, стоять дві чорні постаті. То двоє вірноксхалих, ще не розійшлися, стояли в ніжних обіймах. Час їм ішов так скоро, здавалося, але вже другі півні заспівали — час розійтися. Ще раз полинули в ніжні обійми і дарували безліч палких поцілунків, одно одному від вірності любови.

На мить завмерли, вони не відчували себе в обіймах нарізно, а це було одна істота з одним серцем...

Тихо прошепотів.

— Ранок. Незадовго вже й до праці.

— А сьогодні прийдеш?

— Прийду! Чекатимеш тут, коли запізнюсь, а ні, то так як і перше....

Рожевим, сяйвом загорівся небозвід.

Вже зіроньки згасали...

Защебетав соловей сидя на гілочці, заспівали півні, загавкали собаки, замукали корови, ідучи в стадо, заскрипіли вози, ідучи в поле, а там десь чути: гей! Куди!

Цоб! Цабе! і все це зливалось в один якийсь нерозбірний шум, що носився хвилею в повітрі... і там десь далеко стихав у лісу...

— Ей Миколо! чому ти такий смутний, мов жінка біла? — жартуючи промовив дід Павло.

— Егеж! на поле їду на волах, а з поля мабуть «ворон», повезе.

— Та ну! А чому це так?

— Та чому. Сам знаєш, зараз голод, дають по 400 грамів вівсяних висівок на трудоспособного, а я ще шестеро маю таких, що тільки й чути, — папи мені, тато. — А чим їх годувать.

А це вчора приходив голова сільської ради, секретарь та фінагент, щоб платив; самообл'ог, штрафівку, культзбір та доплату на позику, що нестачило вираховувати і з трудовнів.

А де ті гроші, самі знають, що я їх неотримую, а вимагають.

А я їм прямо сказав.

— Хочете, беріть мене, а не мене, то он на підлозі шестеро. Більш я нічого не маю.

— Хату продамо. —

— А я їм і кажу, що її зараз ніхто не купить, бо весь нарід голодний, хліба продайте — просять.

— Що ти говориш!? В нашій стране голода нет. Ети временние затруднення.

— Егеж! Багатьом трудно, а багато вже не витримали ваших труднощів.

Недаром люди мовлять таке прислів'я;

При царю і цариці
Було жито і пшениця,
А при совітській власті
Нема чого в рота власти.

— Молчать! Подкулачник! Ми знаєм, що з такими делать. — і вийшли з хати.

— Ага! Тепер зрозуміло, чому ти такий смутний, але тепер весь варід такий.

Тяжко. Але може незадовго з заходу, а може зі сходу великий нарід подасть руку.

— Та Ви тихше, діду Павле!

— Та що там тихше. Вже скоро весь нарід наш заговорить. Хай чують! хай гадуять!

А вози скрипіли, мов теж щось гомоніли, що їм тяжко і тихо плвли шляхом на поле. Гей! Цобе!..

— Миколо! ти всі ці плантації необорюй; спершу одну сторону а потім другу.

Ще довгоносиків небагато, є ще часу, хвате нам копати ці рівчаки.

— Добре. Гей, цоб волики!

Раптом почувсь сигнал автомашини.

В Миколи серце стало на мить.

Глянув, а позаду стоїть «ворон».

«Ну, тепер прощай, мамо Україно і ти село Березоточа рідна і всі люди, прощайте діти мої і жінко», — промайнуло в голові.

* Розкрились дверці і з машини вискочив в чисто убраний пузатий чолов'яга, в якого на голові аж мигтів кашкет з червоною околицею. Чолов'яга прямував до Миколи.

— Ей! ти будеш Николай Куценко.

— Я! тихо промовив Микола. Він знав, що його чекало.

— Но, значить пойдеш са мной.

— Куди?

— Сам знаєш, куда. Давай без розговора.

— А волів як? тут лишать?

— Не твое дело. Иди! — я сказав. Он — старік возмет.

— Візьму. Бодай вас пранці забрали.

Тихо прошепотів дід Павло.

Микола покірно лишив ручки плуга і пішов за чорноусим пузатим жидом.

Знов закрились дверці, загурчав мотор.

Повезли Миколу, тільки порох стовпом підіймався по Лубенському шляху і чорний «ворон» меншав і меншав і сховався за Піськівськими Туполями.

Довго стояв та дививсь Павло Габелко, куди повезли Миколу. Багато цей чорний ворон вивіз з нашого сила добрих людей; Сухенка, Торуна Луку, квашу. Та хиба тільки з нашого.

А хочби хто звідти вернувся. Як взяли, то тільки і бачили. І за віщо наш нарід гине. Сміються над нами, мучать нас прокляті жиди...

— Гей, цоб! гукнув дід Павло на волів.

Таке наше діло. Тягни кажуть, поки гужі лопнуть, а лопнуть ці, то другі надінуть.

Але колись Бог дасть прийде їм кінець.

Стара хата скривилась і її дах мов ось-ось зповзе на діл, а заплакані вікна дивились на село, теж чекала свого кінця. Скільки вона знала лиха, аби вона все розказала, то людина, хочби з кам'яним серцем і тоб мусіла заплакати. І ось зараз в ній чути як голосить бідна Марія. То вчора прийшла вістка, що Миколу розстріляли, як «ворога народа», «як класово небезпечну людину», разом і конфіскація майна. І вчора вечором прийшла комісія з сільради, забрали все, що було лишили стіни та діти і що мусить робити бідна вдова Марія.

Марія тужить, а діти плачуть.

Сонечко закотилось за темну, сіру стіну старого Гмарського лісу.

Все зтихало, починало смеркати.

Вже де-не-де зіроньки засяли, і серповим зображенням вишпов місяць на небозводі. Тихо-тихо, вже пізній час ночі, весь люд атомлений тяжкою колгоспною працею поринав у глибокому сні. Тільки не спала Марія, було видно, як блищав каганець в її хаті.

Марія стояла на колінах перед іконами і благала Бога, тяжко зітхаючи та заливаючись сльозами.

Підвелась і підійшла до своїх діточок, що злізались на підлозі до купочки, мов голі горобенята і спали кріпким сном. Нахилилась, поцілувала кожного зоокрема і стала на мить.

Її очі залились сльозами. А потім тихо шопотом промовила.

— Діти мої, дітки ви мої, сирітки, нема татуся не буде і мамусі. Замовкла.

Її серце то так билось, мов хотіло вискочити із її грудей, то завмирало на мить.

— Піду до Миколи, розкажу йому про наше тяжке життя без нього, скажу йому, нащо він вас покинув.

Замовкла на мить.

— Але ні. Він би вас не покинув, він вас так любив, як сам себе, він тільки вами й тішився. Але забили його прокляті вороги.

Лишились тепер ми самі. Їй стало так жалко кидати діток, хотіла було будити і розказати їм, що вона хотіла їх покинути і пійти до Сули топитися.

Але глянула на них, що їх обливало блідим світлом від каганця, які вони були пухлі, і їх лица були вже не червоні, невиднілись на них рум'янці, лише були сині, а попід очима білі капухи. Їй знову тяжко стало і вона знову залилась сльозами.

— Діти мої, діти, ви сьогодні живі, а завтра буде вам тяжка смерть з голоду. Тяжко мені буде дивитись на вашу тяжку муку, — смерть. Краще я перша заподію собі смерть...

Прощайте і простіть мені, мої діти... і вийшла з хати.

Тиха зоряна ніч.

Марія подивилась навкруги, на свою хату, огород. Постояла — а потім хутко побігла, мов молода дівчина, до низу, до балки, через сінокіс і там стала. Подивилась на село, що розляглося у долині і прикрилось зеленими садами і мов дивилось та слухало, що роблять такі без-

домні, як Марія, але мовчить, нікому не каже. Простилась з ним поглядом і хутко побігла. Через леваду і через діброву минаючи густі купці верболозу та калини. Ось і над високою кручею старої Сули.

— Хух! аж тепер віддихну. Бігла хутко, щоб не чути, як гукати-муть її діти, коли пробудяться. Але вони сплять кріпким сном.

Тихо-тихо.

Затьохкав зпужений соловейко, що своїм голосом порушив мертвий спокій діброви, його голос пронісся хвилию і там десь далеко зтихав у лісі.

Знову тихо. Мертвий спокій ночі.

Зорі мигочуть, мов хочуть промовляти до Марії: «Маріє! Схаменися, не губи свого життя і своїх діток». Але мовчать.

А внизу у підніж'ї кипіла-крутилась чорна вода, тільки там он на повороті вилискувала срібним промінням проти місяця. Марія довго, мов мертва, стояла над стрімким ярмом. Та щось згадувала і згадала свої молоді літа, Миколу, кохання з ним, одруження, діток і сьогоднішнє її тяжке життя.

Тяжко зітхнувши, промовила:

— Матусю моя рідна, навіщо ти мене породила в таку нещасливу хвилину, що я мушу тут блукати, своєї долі шукати, мабуть я її тут не найду, мабуть я тут і заги...

Не доказала. І похилилась мов підкошена билинка, і шульбах у воду.

Розтупилась чорна кипуча вода, потім знову зступилась, і побігли хвилі кружальцями одна за другою і там десь пропадали.

Пішли оплески попід крутими берегами і там десь далеко зтихали. Знову тихо-тихо.

Рожевим промінням загорівся небозвід.

Ранок. Защебетав соловей, заспівали півні, заскрипіли вози ідучи в поле, пробудився від нічного сну люд, пробудились і Маріїні дітки-сирітки.

Та тільки не пробудилась Марія. Спала кріпким сном огорнута в голубі бархати старої Сули.

А вітерець зтиха подихав і гомонів з очеретом:

— Спокійного сну бідній Марусі.

1. IV. 1943 р.

ОЛЕКСАНДЕР Д.

Ш к і ц и

1. Дві смерті.

Щодень — все ставало для старого Омелька цікавіше, і він бажав ще трохи пожити — побачити, що буде надалі.

— Дядьку Омельку, чого ви не йдете спати? — запитав його молодий парубок.

— Дивний ти, хлопче.

— А чого? — засміявся той.

— Хіба не знавш чого? Цікаво... Хочеться знати, що з цього буде.

Молодий парубок нічого не зрозумів і далі почав затягатися димом своєї цигарки, як і другі його земляки.

В невеличкому сільбудинку стало душно. Дим, як туман, піднімався вгору, бився об стелю, шукаючи виходу надвір. З усіх боків чутні розмови, сміх.

Омелько зіперся на стіну і почав роздивлятися в усі кутки. На сцені за полотном він побачив, як сновигають тіні, і, коли відкрили ширму, побачив чужих людей. То — представники з району. Вони приїхали встановлювати нові порядки. Комуна будувати будуть. І лише це було дивним для старого Омелька.

Він намагався зловити всі слова, бо слух його вже притушився від старости. Але все те, що він почув, занадто було цікаве і дивне. Він чув, що влада хоче якийсь рай збудувати — комуна. І справді, то буде рай, якщо так зроблять, як кажуть. Люди всі будуть рівні: не буде ні багатих, ні бідних. Все, що кому тільки буде потрібне, то й буде мати.

— Це добре, — чує Омелько, як хтось говорить позаду нього. — Захтів горілки — є, захтів квасяного огірка — є, захтів нові черевки — є.

— І справді, — подумав старий, — це дуже цікаво. Щоб ще трошки прожити, побачити чим все це закінчиться, а тоді можна вмирати.

А представник з району розказував і розказував. Омелько чув, що якісь машини будуть виробляти, що просто з них вареники будуть в рот летіти.

— Сідайте, дядьку, — хтось попросив Омелька, але він так заслухався, що не почув.

Молодий парубок торкнув його за рукав, аж тоді старий оглянувся і сів.

І знову слухав, що поле буде не діляне, а всі разом будуть сіяти і орати, ввесь скот буде вкупі, сади — для всіх, ставки — для всіх, — все для всіх.

Люди поміж себе гомоніли. Одні запевняли, що цього ніколи не буде; другі раділи, що це буде дуже добре; треті мовчали.

Представник з району закінчив свою промову і, вкiнець, сказав, що хто хоче — може записуватись в колгосп.

Почали виступати, говорити. Одні намісці про щось кричали, другі піднімали руки в гору: хотіли говорити.

Голова комнезаму Гриць Щур навів порядок, записав на список хто хоче говорити і почав викликати:

— Микола Грушенко. Вам слово.

З салі до сцени вийшов поставний чоловік середніх років. На селі його всі вважали, як розумного порадника і господаря. Господарство в нього було невелике; кожний клантичок землі задарма в нього не пропадав, і робив він неабияк.

— Шановна громадо! — почав Грушенко. — Ви всі чули, що казав представник. Воно наче правда, а все таки самому краще хочеться господарувати. Може воно й справді навезуть різних машин і легше буде для нас і скотини.

— Ви не бійтеся, Миколо, — перебив Щур Гриць. — Щоб тільки колгосп організувати, тоді все піде, як по маслі.

— Не перебивай, хай вискажеться! — хтось гукнув з кутка до Щура.

Той замовк.

— Шановна громадо! — продовжував Грушенко. — Я не протів влади, я не проти колгоспів. Я поступлю в колгосп тільки тоді, як побачу, який з того толк буде. Представник сказав добре. Як би воно так було, я б зараз поступив в колгосп. Я кінчив.

Люди загомоніли: всі чогось хвилювалися, всі чогось надіялись.

— Гаврило Потайний! Вам слово.

— Громадяни! — почувся з кутка голос пискливий, як жіночий. — Я хотів те сказати, що сказав Микола.

— Захарко Задавака! Вам слово.

Захарко гордо вийшов аж на саму сцену, заклав руки в кишені і голосно крикнув:

— Шановні громадяни! Я те саме хотів сказати, що сказав Гаврило.

Він затих.

— Захарку, ти кінчив? — запитав Щур.

— Кінчив.

— То тоді має слово Степан Макітренко, — читав Щур.

— Я, шановна громадо! — гукнув і втих, наче почав розглядати всіх кругом себе. Ці слова він вимовив так, немов він — шановна громада, і на нього всі звернули увагу.

— Та швидше! — гукнув хтось нетерпляче.

— Я, — продовжував Степан, — хотів те сказати, що сказав Захарко.

... Збори тяглися. Всі по одному брали слово, а договорили разом.

На диво всіх вийшов старий Омелько.

— Я вже старий, люди. Мені скоро стукне 82. Але світ такий цікавий став, що ще хочу на день більше прожити — побачити, що буде, як всі разом будуть сіяти, орати... Може машин всяких з Гамерики навезуть, тоді скоту менше треба буде. Я ще хотів запитати господина представника, чи ввесь скот і птицю будуть докупити забирати?

— Все, все. На те ж комуна зветься.

— Це дуже дивно. Може будуть жінок від чоловіків в комуна брати?

— Ні, цього не буде, — залевнив представник.

— Дуже добре, — зрадів старий Омелько, — бо я дуже хочу з своєю бабою вік дожити...

Записувались в колгосп. Одні записувалися, другі виписувались уже спішили.

Так тягся вечір дивний для старого Омельки.

—o—

Настала весна. Скоро оранка, сівба.

Старий Омелько лежить на полу, стогне:

— Калино, іди сюди.

Його жінка підійшла до полу:

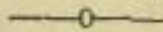
— Може ти води хочеш?

— Ні, стара. Вже могила мене кличе. Смерть за плечима стоїть... Скаже мені, як колгосп, комуна?..

— Завтра вже орати ідуть.

— Завтра? — здивувався Омелько. — Жаль, що хворий... Мабуть не побачу яка це комуна... А воно цікаво, стара...

Він посміхнувся, ще раз глянув кругом і помер...

...Через три весни... Бідна стара Килина безпомічна. Померла. Тільки не так вмирала вона, як Омелько. Не з радістю, не з бажанням жити і побачити, що буде далі, а з прокляттям на устах на колгосп і всіх, хто залишив її без хліба...

2. Вірний друг.

— Не грайся, Сірко. Бачиш, що часу немає?

А Сірко, як нарочито, лягає на спину, хватає старого Тиміша лапами за ноги, або скаче йсму на груди.

— Посидь, я тобі кажу.

Сірко слухає свого господаря: лягає животом на спориш, ложить голову на передні лали і дивиться зеленюкуватими очима на Тиміша, який збирає між високою стернею по колоску і кладе в торбу.

Навкруги тихо і тепло. Колоски в торбі шуршать, лізуть догори, а коли сухі вуса попадуть в рукав — нестерпно свербить тіло.

Дід Тиміш, зігнувшись, піднімає кожний колосок. Його сиві вуси, як вуси пшеничного колоска, звисають, а в них грається вітрець. Зпід ніг вискакують миші, тоді за ними гониться Сірко, а коли миш вскочить в нору, — він ще довго заглядає всередину, потім починає грабати. Раптом він насторожив вуха, раз гавкнув.

Тиміш випростувався, підвів голову і побачив, що від шляху прямо до нього на ситому жеребці скаче завідуючий радгоспу.

— Щоб хоч лиха не було, — подумав старий і знову почав збирати в торбу колоски.

Але ще здалеку завідуючий почав гукати:

— Гей, ти, іди сюди!

Тиміш взяв торбу на плечі і пішов. Вслід господареві побіг Сірко, покинувши ганяти мишей.

— Діду, — сердито гукнув завідуючий з коня. — Хто тобі дозволив красти хліб?

— Що, ви? Бога бійтеся! Я ще ні в кого нічого не крав і в вас не краду.

— Що ти робиш?

— Колоски збираю.

— Хто тобі дозволив? — запитав той уже підвищеним тоном.

— Всерівно ж вони провадуть.

— А твоє, дурню, яке діло?

— Та не кричить, добрий чоловіче. Хіба не можна по-людському поговорити?

Завідуючий радгоспу аж скипів, нервово вдарив в боки коня, кінь хтів бігти, але він за повіддя його зупинив.

— Це ти, старий чорте, ще вчити мене будеш? Давай сюди торбу!

— Ні, не віддам: це мій хліб.

Сірко третєся в дідових ногах і косо дивиться на противника.

— Твій хліб? — І завідуючий вдарив старого батоґом по плечах.

Старий навіть не зігнувся, не скривився.

— Сірко, візьми його. Бачиш, що він...

Більше Сірко не ждав: два рази гавкнув і повис на жирному задові жеребця. Його гострі кігті влізли в жирне тіло, і кінь, як обпечений, став дибки, вдарив копитами об землю і пустився в шалений біг.

Тиміш лише вспів побачити, як завідуючий радгоспу хотів батоґом вдарити Сірка, але на своє лихо дошкульно зачепив коня, і кінь ще більше побіг.

Біг полем навпрошки, скакав через рівці, через купки полови від комбайна. Але коли він наблизився до дороги і плигнув через рів, завідуючий злетів з коня і залишився лежати.

Ще довго висів Сірко, намагаючись відірватися, тільки його кігті так в'їлися в кінський зад, що він лише далеко-далеко в степу покинув коня.

Тиміш, не оглядаючись, пішов до села. І, коли дійшов до своєї хати, з куців безу вискочив захеканий Сірко, підбіг до старого Тиміша, скочив йому на груди і почав лизати руки.

— Ти втомився? Нічого... Зараз намнем пшениці і будем варити куліш.

3. Забрали...

— Івасю, іди сюди, — гукає учителька Івася.

Він швиденько складає свої книжки.

В класі пустіє: всі галасливо вибігають надвір, мов бджоли з вулика, і спішать додому.

Івась підійшов до вчительки і допитливо глянув на неї.

— Візьми подарунок від мене — цю книжечку.

— Мені? — Івась схопив книжечку в обидві руки, оченята заграли огнем радості.

— Тобі, бо ти гарно вчишся.

Івась не знає що казати: такий радий. Це ж така гарна книжечка. Малюнки які гарні!

Він вибіг надвір, держачи подарунок притиснутим до грудей.

Навкруги тепло. Далеко на захід збираються дощові хмари. Теплий вітер б'є в лице.

Івась хотів догнати Петрика, показати йому подарунок від учительки, але даремно, бо Петрик давно вже пішов.

Він збіг шляхом з горба, потім стежкою на леваду до річки. Трава м'яка-м'яка, мов вовна. Споміж неї виглядно жовтіли головками куряча сліпота, листата пшінка. Річечка плюскоче, виблискує на сонці, як риба лускою.

Івась зупинився, глянув навкруги. Так весело. Хочеться співати, або впасти в м'яку траву і дивитися на хмарне небо, на кучеряві верби.

— Покажу мамі і таткові книжечку, вони похвалять, по годівці поглядять. Скажуть: «Учись, сину, учись...» — думає Івась.

Він перебіг кладкою через річку і, пройшовши під гору садком, вибіг на стежку, яка тягнеться через город до хати.

Хмари синішають, насуваються.

Попід повітку порозсідалися кури, щупаються. Верескливо кричать горобці. Лише рябий кіт безтурботно лежить під порогом проти сонця і задоволено мрутить очі.

— Ку-ц-с-с!.. — покликав Івась.

Кіт простягнувся на передні лапи, підтягнувши спину, і сів на зад, скрутивши бубличком хвоста.

— Маленький муркало, іди сюди.

Але кіт нічого не розумів, тільки водить очима за Івасем. Тоді Івась схопив його на руки, але кіт мабуть розсердився: вирвався з рук і знову простягнувся під призьбою.

— Ну, іди, дурний. А в мене книжка гарна є.

І він, мов зайчик, вскочив в хату.

...Мати сидить на лаві, зіперла на стіл голову і плаче.

— Чого це мама плачуть? — думає Івась, а в самого щось аж тьохнуло в грудях.

— Чого це ви, мамо? — тихо запитав від порога.

— Забрали, сину...

— Кого?.. Забрали... Кого?..

— Тата забрали... — і мати ще дужче залилася слізьми.

— Тата? Забрали...

Книжечка випала з рук на долівку, в очах закрутилися вікна і помутіло все від сліз.

— Забрали... — прошепотів Івась і впав матері лицем на коліна.

2. 5. 43 р.

II. САМОТНІЙ

Н а р и с и

1. В степу весною.

Орали понад шляхом біля Олешкового яру.

Вітер весняний котив з степу духмяні пахощі випареної сонцем торішньої соломи і забивав ними ніздрі молодих лошаків, що пожадливо дивилися в даль, готові зірватись і піти на змагання з вітром.

Іржали розбиваючи копитами чорні, листочі брили степової цілини...

Сонце над степом, ніби яблуко налите соком, на вітрі гойдається...

Єх, степе ти мій! Пролоре спілучий! Де ти?..

А ви, вороні мої! Орлята дужі! Не гулять вже, мабуть, так, як гуляли! Не літять!..

... «Трр-р-р! Трр-р-р! Спочинок!» — привертали до возів коней орачі.

Данило Мажор кинув на рілля жмут пахучого сіна, розстелив зморщений від дощів і сонця кожухок і сам повалився мерцій на землю: «Сідай, хлопці!»

Посідали. Хто потягся до засмальцьованої торби за хлібом, щоб перекусить (час був уже не ранній), хто стояв навколішки скручуючи товсту цигарку. Жмуд Іван, чорний з пишними вусами чоловік, якого селяни жартома прозивали Циганом, в здоровенній кудлатій шапці, з якою не розлучався навіть влітку, вже з Головком завівся:

— Ось геть ти, Степане! Розкажуєш... Хіба я не робив у отих економів, мало звідав їх ласки?!

Ого-го!.. Бувало.. Цілих два годи в стінах таврійських провалювався. Багато я їх перепробував, о, що казати!..» Очі його блищать проти сонця, як дві яскраві жаринки з темені. Безнадійно махнув рукою: ет! Згадав що!..» Головка дослухував його, тримаючи на губах гірку усмішку, що було дивно, як досі вона не зірветься і не кольне нервового Жмуда. І тільки він хотів спустити її в обличчя супротивника, як хтось з гурту гукнув: «А дивіться, лишень, хто воно то на шляху їде! Чи не пізнаєш, Даниле, в тебе очі кращі. Йй Богу не розгляну добре. Старий став...» Дід Луценко смоктав слиняву цигарку і кліпав вицвілими безбровими очима. Сиве, рідке волосся вибивалось на лобі знід високої смушевої шапки.

«Кхи-кхи! — закашлявся дід. — Чи не з району?

Га?

Орачі пильно дивилися та ніхто з їх не міг одгадати, аж поки дрозжки з їздцем не звернули з шляху і підкотили до возів, де жували зелені стебла лугової трави селянські коні...

«Та Михалевич же, агроном. Ти бо не вгадаєш ніяк! Ану ходім, що він скаже нам».

Підгорнули до купи сіно, накрили піджаками, щоб вітер не розніс по степу, взяли батоги і поплентались до возів наступаючи на великі лиснючі брили родючої чорноземлі.

Підійшли. Михалевич стояв осторонь розтираючи на долоні грудку землі, синав крізь пальці і задоволено посміхався до селян:

«Так, так. Сієте, значить. Сійте. Час. Вистигла вже!..»

Налетів вітер і розніс по ріллі адуті з долоні дрібненькі земляні порошинки.

Данило Мажор одкашлявся і привітався до агронома: Здоров був! Кажеш, час! А якжеж, пора. Сіємо. А ти скажи, от кому воно прийдеться? Га?»

«Здрастуйте, здрастуйте, громадяни!» — чемно вітався до орачів агроном.

— Питаєш, кому? Вам, звісно! А що, ні, киваєш головою, Даниле? То кому ж? — запитав обережно Михалевич, бачучи, як на його відповідь закивав головою Мажор.

«Та хто його зна. Ці також добряки... Не знаємо вже, кому й вірить. 20 літ казали, що наше, а!..» Данило махнув рукою і обернувшись до шляху, сплюнув.

«Земля то наша була. Волами робили ми, а що з того? Добуток

який? Ні хліба, ні до хліба! Вічно позички, вічно довги, так що як приїде час розрахунку, дулю під ніс дадуть тобі і квит! Іди, мов, Даниле, чи там Степане, нема тобі чого діставати.

Все на авансах вибрав. А ні, то ще й сам у довзі останешся. Чи не було так? Галина моя минуле літо робила, а як пішла за хлібом, то їй і кажуть: 70 кг жита передали тобі ще в минулому році, віддай, значить.

Помилились бач. А де взять?

Ще хочби сам! А їх же ціла кагала дома сидить, малі, заробить ні, а їсти дай!

Будь воно прокляте таке життя!»

Михалевич уважно слухав хриплий, надірваний голос Данила, і коли той скінчив, заговорив спокійно: «Правда твоя, Даниле. І не тільки тобі так прийшлося, ого, нехай тільки розказувати отут стануть! Ні хліба, ні тошлива, а податки які? — було! Пережили, здається... Їм не вернутися вже! Сійте!

Приїде осінь, — поділимо землю, кожен як схоче, собі обробляти стане!..»

Сивий дід Луценко насунув на самого лоба руду шапку і схилившись на віз смоктав довгу люльку. «Бге-ж! Каки-кати! Побачимо! Кхикхи! — знову залився хриплим в'їдлигим кашлем. — Ждали не тільки. Підождемо ще!» І поринув дід у свою глибоку старечу думу. Згадував, як колись було.

І вчувся йому знову дужий батьків голос, що вслід коней гукав на вітер: «Но, но, ворони!»

А ти, Степко, не зівай, бач цей клятий Сірий все одтягує. Підгонь його! Отак, отак, добре, сиңу, вчись, мене зміниш!..» І мерещиться перед дідовими очима картини рідної ниви в степу, над Ломачиною. Жайворонки співають, плуги дзвенять по степу... Проїшло!» — гірко думає і хитає сумно сивою головою дід.

— Не вернуть! Я хоч змолоду пожив, похазяїнував!.. А що вони от зазнали? — і кинув погляд у степ, де з другої сторони шляху волочили ріллю молоді хлопці. Важко зітхнув дід і положив у рот кінець товстої саморобної люльки.

Орачі продовжували розмову з агрономом.

Коні спокійно жували сіно і поглядали в степ...

...Іванюша, щокатий сільський мужик підняв з сіна грудку землі і кинув Андрієві на груди: На, Андрію, кажеш тобі землі мало. Бери, може засієш і ти на старість свій клатик. Ха-ха!

Не хочеш? Он як! Багатий значить!» — і реготав, аж піт на лобі виступив.

Андрій Тимофійович, кремений рослий чолов'яга, відкрив з дримоти очі й незадоволено глянув на Іванюшу.

«Ось геть ти жартувати! Так задрімав був добре. Проти сонця... Не було треба розбудити!»

Іванюша, аж покотився зо сміху: «Он як! Спиш, значить. Гляди, бо й на цей раз проспий землю. А в кооператив, мабуть більше не сунься, кинь ти й думати про нього!»

«Яку землю?» — підвівся зацікавлений Андрій.

«Та ти що й не чув? Землю будуть ділити. Пан Михалевич каже ось». — кинув йому у відповідь хтось з гурту.

«Отуди к бісовій матері! Диви, як схопився, землі захотів? Чекай, сину!» — не переставав жартувати веселий Іванюша.

Дід Овдій згорнув довгу миколаївську свитку, котру ще як у Харбіні в 1904 служив, то пошив, тепер всю до рубців стерту і притулив до очей козирком долоні: Іч як скэро йде вгору! (на сонце). Пора, мабуть, хлопці рушати. Ще разів по три обійдемо та й на обід відпиргати будемо. Погода гарна, поспішати треба, поки не задощило».

Михалевич попрощався з селянами і повернувши на шлях до своєї дроздки, поїхав у сусіднє село. Діди-сівачі понабирали в торби зерна і пішли понад ярмом до шляху.

Піднялись і орачі, підгорнули сіно до воза, ляснув чийсь батіг по кряжу бороженної і вже понісся степом відгомін криків орацьких і дзвін сталі селянських плугів.

«Но, но, ворони! Не відставайте! Скоро й до краю дійдемо!» — Так, як колись в давнину...

І сміявся степ у відповідь їм...

II. Пам'ятне.

Ніч. Свіжа і тепла серпнева ніч. Пастухи давно вже позаганяли скот до стаєнь і полягали спати. Змовк дитячий веселий сміх... Тихо в селі. Віянув вітерець з яру, приніс пахощі сосни.

Зашелестіли садки, десь глухо вдарило об тин перестигле яблуко. Хмари на небі, наче пір'їни, легесенькі.

Перекотилися через місяць і знову брязнуло по землі сліпуче світло.

Ну, як не гукнуть над селом у цій тиші, не розбудить його з солодкої втоми?! Гей, хлопці, дівчата, виходьте гуляти! На вулицю! З тіней!..

І покотилась луна через тини, завзятим парубком перескакуючи, попід вишнями, зачіпаючи головою їх зелені кучері, шелестячи й плутаючись в довгому пересохлому гарбузинні, наче полохливі кацани з чужих огородів тікаючи застигнуті врозполох хазяйським хлопцем.

І зразу ж відгукветься десь з другого кутка громом веселого парубоцького сміху. Тоді заскриплять всюди сіношні двері і дівчата повибігають на вулицю.

Побачивши їх хлопці шаснули під акацію і притаїлись.

«Та тут нікого немає! Де ж це вони? — здивована звертається до своїх подруг синьоока Галя, молода, рум'янолиця дівчина. — А тільки що кричали ж!»

«Сідаймо. Подождем!» — пропонує чорнява Марфуша.

Посідали на травичці під кріслатою яблунею і вже Поля починає співати пісню:

Ні тучки, ні грому,
А дощик іде...
Козак до дівчини
Щовечора йде...

Хлопці тим часом підкрадаються ззаду та до їх: Агов! Айда-я-я-я!
Схопились дівчата, сміх, крик...

Тільки луна понад селом... Аж верби нахилиються край мосту,
п'ють воду з глибокого ставу...

А місяць сяє так ясно і гарно, Боже, як гарно надворі! Ні хмариночки, хіба де одна легенька, біленька, мов янгол плине...

Пам'ятаю: віконечко відкрите в садок, під розлогу грушу, в нього дихає ніч серпнева, ароматами достиглих плодів.

Та промені місячні на долівці смугою довгою простелилися.

Батько сидить край столу, чай п'є.

Мовчазний. Думає щось... Мати на полу, в запічку, зітхає важко і з часу-на-час зронює слово. Сумно, сумно, так.

— «Боже, і кому вона здалась і на що вона!.. Пропадуть мої синочки, мої квіти дорогі. А я все чекаю, що прийдуть, все виглядаю. Ванька вже відколи це не бачила! Ще як позаторік в одпущ приїзжав, та й досі».

Рябий кіт лежить у пелені, муркоче якусь пісню. А дрімота не йде.

У вікно з вулиці долітають веселі пісні дівочі. І згадується тоді молодість. Наче з туману. Як дівувала ще!

Як ходив до неї Петро, син шинкарів...

Любилися, побрались. Діти пішли. Господарство. Трудилась все. Скот, свині — скільки їх було? Сили не жаліла, робила.

А тоді все на нівеч звелось. Скот забрали, землю забрали, хату продали — пішли по чужинах скитатися. Звідали вже горя того, не дай Боже і ворогові своєму! І холоду і голоду. А ні спокою тобі ніколи, а ні радості! Все для їх!.. Росли, та не доросли, порозходились. Як мишенята ті!.. І ні вісточки тепер, ні словечка. Де вони? Звідки виглядати?..»

Сльози пекучі й рясні котяться невпинно по запалих старечих щоках. Де вони й беруться? Ні вдень, ні вночі спокою від них!

Сидить, та все згадує, як Петька ще маленьким у лісу заблудився, та люди, спасибі їм, знайшли, привели. Таке ж мале було!..

Боря, бідолаха, що вже золотухою одстрадав! Переніс, виріс і пішов... А вона ж, як берегла його, все, що діставала, їм несла...

Думала старістю відпочити, повтішатися ними. Ваня, той був мовчазний і самотній, все по лісу ходив, та слухав, як шумить він... Так і пішов з дому з серцем враженим, поніс у тяжке життя любов до природи...

Згадує, як серед холодної зими повикидали їх з хати на сніг, ті не-люди, бузувіри прокляті. Позалазили тепер у нори, наче й не було їх. Ні, люди вам не забудуть!»

Сльози падають в пелену. Рукави намокли, не вбірають вже.

«Що вони взнали? Сходили в теплі, чи з'їли сито? Бідолашні діти!..»

Місяць крізь вікно дивиться...

А батько мовчить. Важка й сумна дума застигла на його чолі.

І може не один волосок в ту ніч посивів. В ту пам'ятну ніч!..

...На столі портрет сина. Сіра, стара фотографія. Ще як у Ковелі був, звідти прислав. «На пам'ять!»

Вона ж його сама віночком убрала, сльозами полила. Де він тепер? Нічого не чуть. Ніхто й словом не перекаже...

Снуються думи чорні та злі і стукає так тривожно і тяжко хворе серце.

«Не бачить уже мені їх, не бачить!..»

І хилиться стомлено його (батькова) голова в сивій чуприні, злягає на руки, наче підрізаний колосок. Сльози раптом ринули з очей гарячим потоком і ридання придушене вирвалось із глибини душі.

— «Чом я не вмер тоді, коли цілі роки вештався по світах під кулями, під вітрами злої недолі. Тоді лихо минуло, прийшлося на старість відповідати за все...»

ІВАН БАРЧУК

Серед розквітлої природи

Весна. Весела, радісна весна. Як не є важко на серці, коли поринеш в глибинь розквітлої природи — забувавш про все горе, лихо й муки. Як не радіти, не веселитися, коли навкруги все радіє, усміхається, співає. Полюбуйтеся садочком, який викохали роботящі Лаврінові руки.

— Хіба я його для себе кохаю... — працюючи в садочку, говорив Лаврін. — Дасть Бог — одружимо Онисю... Дякуватимуть діти і добрі люди.

Садок хоч невеличкий, а гарнісінький, як розквітлі троянди. Ще кращій... Від межі і від вулиці двома рядочками пишавоються вишні, заступаючи своїм цвітом і зелененьким листям внутрішнього красу садочка, лише горою видно вершечки розквітлих груш і яблунь. Щорічно розцвітаються вишні, сливи, яблуні, груші і інші рослини, але рідко так рясно все розцвіталось, як цієї весни. Посеред садочка красується найдобріша, найрозкішніша яблуня, під якою люблять, відпочиваючи, повеселитись, нарадуватись молодь, старі батьки і сусіди. Між гіллям яблуні, висмоктуючи нектар з розцвілих квіток, гудуть бджоли. На самім вершечку яблуні кує зозуля. З долини долітає спів соловейка.

Під яблунею на розстеленому рядні, милуючись природою і своїм коханням, сидить розквітла молодь: Іван, Онися, Клим і Олена.

— Ой, як хочеться співати... — Онися, слухаючи спів природи, була переповнена радісними мріями, яких не могла висловити. — Все співає навкруги... Бджоли і ті гудуть, співають.

— Хіба ми не вміємо співати?... Яка пісня тобі найлюбіша? — Спитав Іван. Йому самому хотілося найцікавішими піснями наповнювати душу своєї коханої.

— Може про кохання?..

— Певне що не про розставання, — Олена пригадувала веселих пісень.

У садочку залунала пісня.

«Ой ти місяцю, а я зіронька ясна;
Ой ти парубок, а я дівонька красна...»

Розносила пісня навкруги. Хлопці і дівчата, прислуховуючись, звідки несеться пісня кохання, спішили до тієї веселої кумпанії.

Клим, співаючи, перелистовував «Кобзаря».

— На хвилину перестаньмо співати... — Клим звернув увагу на заголовок «Катерина». — Нещасна Катерина.

Всі нагнулися над книжкою. Вони голосно читає:

«Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами».

Згорнула книжку.

— Я не можу читати. Колись читала... плакала...

— Чого це плакати? — Іван наче розгнівався. — Було не вакохуватись в якогось пройдисвіта — чужинця. Хіба мало українців?

— Так їй треба. Їй покарав Бог. — Олена підтримала Івана. — Дала волю серцю. І тепер є такі дурні, що вірять москалям і жидам. Яке може бути кохання, коли він наш ворог.

Іван поплескав Олену по плечі.

— От щоб такі дівчата всі. Я певний, що якийсь чваньковитий лях, брудний москаль, гідкий жид не підступив би до Українки. Вони того залицяються, щоб потім посміятися.

Олені стало якось так добре, аж солодко на серці, що вона так вдало висловила бажання української молоді.

— Я не вірю, щоб з чужинцем було щасливе життя. Коли навіть москаль, лях чи жид візьме українку... Вона в нього не буде за жінку, а за наймичку. Одружитись з чужинцем... Бути ворогом своїй нації і своїм рідним дітям.

Розмова тривала.

Червяков, чекіст-партизан, йдучи п'яний від секретаря партійки, зайшов на веселий спів. Він не міг терпіти українських пісень, та ще й тих, що немає в репертуарі, який затвердив комітет пропаганди. Червяков не йшов, а підшюпував, коли переконався, що пісня несеться з Лаврінового садка. Він хотів застати на місці «злочину».

Молодь, перелистовуючи книжку, зупинились на «Тополі».

Червяков, мов лис до курей, скрадаючись, підходив до веселої молоді.

— Що за крик! — Звірем рипнув Червяков над головами молоді. Всі здригнулися — замовкли.

— Ми не кричимо. Культурно співаємо, — оправдується Іван. — Пісня написана у книжці.

Онісія і Олена переглянулися, живенько встали — пішли. Іван і Клим оправдовуються перед осканженим москалем-большевиком.

— Ми тихо співаємо і...

— Ви не маєте права співати! Де це ви вчитали, щоб серед дня в садку співати? Ще революція не закінчилась, а ви радієте?! — Червяков вихопив з Климових рук «Кобзаря» — роздивляється. Читає:

«Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями...»

— Що це за книжка?..

— Написав поет... Шевченко. Хіба Ви не знаєте українського юста? — Запитав Клим.

Червяков мовчки читав і похитував головою.

— Дос... Де ви взяли цієї книжки?

— У книгарні купили.

Червяков гнівно подивився на Кліма.

— У радянській книгарні петлюрівські книжки? Вам постачає ці книжки куркульсько-петлюрівська організація! — Дивлячись спід лоба, скрегоче зубами. — Контрреволюція... Дас-с. — Червяков вовком дивиться то на Кліма то на Івана. — Вороги Червоної Москви... — Мов гадина сичить.

Защеміло серце Червякова. Перед ним розкривалися картини боїв з сміливими синами України, які, не жаліючи свого життя, гордо полягли за волю свого рідного краю. «Це ті, що йшли під національним прапором проти Москви». Кров переповнила Червякове обличчя, голову. Йому здається, що перед ним стоять двоє озброєних махновців чи зеленівців. Витягнув з кишені револьвера, мовби поспішав до оборони.

Із веселим співом птаства переплітається жалібний плач-крик Івана. Іван, рятуючись від пуль, кричав, плакав, благав рятунку, хоч знав, що його ніхто не врятує.

Клим не кричав і не плавав. Він, прострелений Червяковим в груди, лежав під розквітлою яблунею.

Зо всіх кінців села збігалися люди у веселий садок. Але цей садок вже був сумний-сумний.

1922 рік.

ФРЕДЕРІ МІСТРАЛЬ

Мірейо

Провансальська поема

• Пісня перша

БЕРЕСТОВИЙ ХУТІР.

Виклад. — Звертання до Христа, що народився поміж пастухами. — Старий кошар, майстер Амбруаз та його син Вінсен просять погостинності на Берестовому хуторі. — Мірейо, дочка господаря хутора Рамона, вітає їх, як гостей. — Хлібороби після вечері просять майстра Амбруаза заспівати їм. — Старий, що був колись моряком, співає про морський бій під Командою Байї Сюфрена. — Мірейо розпитує Вінсена. — Оповідання Вінсена: лови шпанських мух, лови п'явок, гони бігунів у Німу. — Захоплення Мірейо, зародок її кохання.

Співатиму про дівчину з Провансу.
Великого Гомера скромний учень,
Спашу її кохання й молодості;
Я в нею перейду країну Кро, —
Широкими ланами аж до моря, —
Вона була селянкою, тому
Про неї мало знали по-за краєм.

Чоло її сіяло в молодощах, —
Прикраса іншої вона не мала,
Ні дядем, ні мангій дамашкових.
Та хочу я, щоб вславлена була
Вона, немов величчя королева, —
Зневаженою мовою Провансу, —
Бож, лише вам, селяне, ми співаєм.

Ти, Христе-Боже нашої країни,
Що народився проміж пастухами,
Надхни мене своїм сятим вогнем!
Ти знаєш це: коли вже поміж листям
Од сонця і роси достигнуть фіги, —
Тоді прийде важерлива людина
Щоб в дерева вірвать усі плоди.

Та між гиллям, що він його ламав,
Зведеш ти навше гилочку якусь
Угору так високо, що неситий
Не може досягти її рукою, —
Росток прекрасний, запашний та ранній,
Чудовий, стиглий плод, тому до нього
Злітаються пташки покоштувати.

І я бачу, тую гилку свіжу,
До неї линуть всі мої бажання,
Я бачу, як тремтить під вітром в небі
І листва, і плоди безсмертні...
О, Боже мій, волю мою ти волю,
Щоб я на крилах провансальських слів
Міг досягнути, як пташка, тої гилки!

Над Раною, отам під тополями,
Між вербами, на березі її
Жив кошкар в хатині над водою.
Ходив він з сином молодим своїм,
В околицях і близьких, і далеких,
Од хутора на хутір, — опралять
Всі кошкар, діряві та робіті.

Одного дня були вони в дорозі
З пучками довгих прутків лозини.
Вінсен сказав: — На сонце гляньте, тату, —
Ви бачите, над Магделоном з моря
Стопи із хмар збираються до куши.
Коли вони згромадяться, то можем
Ми вмокнути, доми дійдем на хутір.

— Ні, — одповів старий, — то вітер з півдня
Листою шелестать, — дощу не буде;
Коли б це йшло від Рони, — інша річ. —
— А скількома плугами орють, тату,
На хуторі Берестовім? — Шістьма, —
Промовив кошкар, — це господарство
Одно в найкращих у долині Кро. —

— Ти глянь лише на той оливний гай, —
Там єсть миндаль і трохи винограду,
Але чого вігде кругом немає, —
В гаю оливи роцєні рядами,
І тих рядів єсть, як у році днів,
А тих дерев в рядах таксамо стільки,
Скільки рядів у цілому гаю.

— Ого! — сказав Вінсен, — тож безліч треба
Оливних вібрачок для того лісу! —
— Е, це нічого, — буде, як звичайно,
Бож восени, — на день Усіх Святих
Прийдуть дівчата з Бо, і всі оливи
Зберуть в коші, в мішки та простирадла, —
Співаючи, вони працюють швидко. —

Старий ще далі говорив... Тим часом
Сховалося вже сонце за горами,
Засяяли у барвах легкі хмара;
На аляганях попарно конях верхи
Поволі їхали селяне на вечерю,
А ніч вже почала у млі гасити
На болотах далеких денне світло.

— Так, так, — проговорив Вінсен до батька, —
Скирди соломи на току вже видко,
Ми близько вже до нашого притулку. —
Але старий продовжував своє:
— Місцевість ваче створена про вінці, —
Пасуться влітку по лісах сосновах,
Зимою — в річчині, — тут єсть усе. —

— Ці дерева високі біля хат
Дають їм тїнь і прохолоду влітку!
До сажалки тече їм джерело!
Ці вулики з бжолами, — восени
Беруть з них мед, але весною знову
Вони одходять, — сотками рої
Висять тоді на берестах гиллястих. —

— Але мені на всім оцім маєтку, —
Сказав Вінсен внаецьма, — до влодобы
Та дівчина, господаря дочка...
Ви пам'ятаєте, — минулим літом
Завдала нам сплести два коші
Для збіраних олів, а ще — дві ручки
До кошкар маленького свого. —

Так розмовляючи, дійшли вони
До хutorського дому. На порозі
Стояла дівчина і готувала
Споживу для шовкових черв'ячків, —
Тому з ниток вона сукала пасмо.
— Добровечір усім, — сказав старий
І скинув прутки свої на землю.

— І вам дай Боже, майстре, — одповіла
Йому дівчинонька. — А я вожусь
З веретеном своїм... Спізнались ви, —
А звідкіль йдете. — із Фалаберго? —
— Якраз відтіль, — та вечір надійшов,
І ми собі скавали: ваночуєм
На хуторі, — там на стогах соломи. —

Сів кошкар на околот, з ним рядом
Сів і Вінсен й обов мочки стали
Плести уже початого коша.
І праця живаво йшла у них в руках, —
Із оберемку пруття витягали,
На хрест їх клали, сукали, крутили
Вони свої слухняні лозинки.

Не повних мав шістьнадцять літ Вінсен,
Але це був вже шарубок дорослий,
Могорний, гарний тілом і обличчям;
Що-правда, трохи був він засмуглявий,
Та чорная земля дає пшеницю
Найкращую, а чорний виноград —
— Таке вино, що затанцює кожний.

Як впрацювать, поводитись в дозою,
Він добре внав, та не мистецькі речі
Творив він з пруття, а вовсім — звичайні,
Усе, що необхідне в господарстві:
Для в'ючного скота коші великі,
Всі коробки для складання річей,
Малі коробки, стужки, берестянки;

Лозянки і кошівки з очерету,
Усе начиння, вінки і метли,
Й багато іншого умів робити,
І працював, як майстер, — швидко, гарно...
Але до хутору вже повертались
З роботи люде, — із степів далеких,
Із перелогів, з парових полів.

Вже перед хатою у холодочку
Господаря дочка Міреїю гожа
Поставила на кам'янім столі
Велику миску, повну зеленни;
Вже дерев'яними ложками всі
Боби із неї брали потихеньку...
А кошкар і син його плели.

Автім промовив пан Рамон, господар
У свій звичайний грубоватий спосіб:
— Ви-б з нами, майстре, повечерять сіли!
Покви́тьте кошки свої, — вже пізно, —
Дивіться, вже на небі ворі світять!
Неси для них дві мисочки, Міреїю!
Отож за стіл, — бо ж ви мабуть втомелись. —

— Гаравд, — промовив кошкар, і вдвох
Вони пішли до кам'яного столу, —
На край його, і врізали там хліба.
Міреїю, жвава і проворна, вміть
Приправила для них олію й миску,
Побігла в хату й зараз же звідтіль
Сама принесла їхнюю вечерю.

П'ятнадцять літ було тоді Міреїю...
Ніде, — ні на морському побережжі,
Ані в оселях гірського узбіччя,
Ані в цілій долині Кро, — нігде
Такої кралі другої не знали.
Її веселе сонце породило, —
Як квітку, гарну, щяру й простодушну.

В її очах немов роса блищала, —
Людську журбу той погляд проганяв, —
Солодкий, частий, як проміння вір;
Її голівка чорними косами
Була повита, — в кучерях уся;
Постава вся була така дівоча,
Як броскві-перса, круглі, ще не зрілі.

Жартлива, жвава, трошечки дикунка...
Колиб у шклянці чистої води,
Побачив хтось ту грацію, то він
Одним ковтком всю випив би одразу!...
— А потім, згідно в звичаєм, про працю
Поговорили... (Як колись у нас
За батенька небіжчика мого!..).

Поговоривши так, звернулись всі
До кошкаря: — Майстре, проспівайте
Що-небудь нам, інакше за їдою
Заснемо ми... — Е, ні, — сказав старий, —
Той, хто сміється, в дивгу обернеться,
Як схоче Бог; співайте ви самі, —
Ви царубки, і молоді й адороні!.. —

— Ні, майстре, ні, — заговорили разом, —
Ми не жартуєм, не сміємось з вас!
Але погляньте, ваша шклянка повна
Вина уцертъ, — так випийте ви з нами! —
Тоді старий сказав: — Колись в свій час
Був співаком я, а тепер, — що вробиш? —
Вже дзеркало потріскалось, як кажуть. —

— Будь ласка, майстре, заспівайте трохи, —
Гаравд все буде, — мовила Міреїю. —
— Ех, кралечко, — сказав їй кошкар, —
Мій голос став, як колос без верна,
Та щоб тобі сподобатись, — готовий
Я заспівать. — І випив він вино
І потім пісню враз почав таку:

I

Байї Сюфрен в Тулону
Дав знак усім своїм, —
П'ять сотен провансальців,
Нас вирушило з ним.

Англійців битъ — охота
Була у нас усіх, —
Не хтіли ми вертатись
Не перемогши їх.

II

І от — широким морем
Вже місяць ми пливем, —
Нема нікого, — тільки
Чайки над кораблем.

На другий місяць буря
Далеко од землі
Застигла нас, — вавняли
Ми мук на кораблі!

III

А третій місяць влоба
Нас почала вже братъ, —
Нема кого на морі
З гармат почастувать.

В той час Сюфрен: — На гору,
На гору, діти, йдіть! —
Глянь, — марсовий на щоглі,
Зігнувшись, вже стоїть.

IV

Кричать: — на нас од півдня
Три кораблі ідуть!.. —
Сюфрен тоді: — До вброї!
Гармати хай ревуть!

— Хай впробують апочатку
Антибських фіг вони, —
А потім ще їм кошик
Пшлемо вдалини. —

V

Не встиг ще доскавати, —
Гармати заревли,
І сорок бомб погрому
Англійцям понесли.

За стрілами нічого
Вже чути не було, —
Лише грощились щогли
Та море все гуло.

VI

А вороги тям часом
Наблизились до нас
Облавок до облаву, —
Настав щасливий час

Байї Сюфрен в облаву
Гука: — Вогонь спвнить!
Підемо ми англійців
Олією мастить! —

VII

І екипаж — всі разом
Вхопили, хто що мав, —
Сокири, галевбарди,
Хто гак, хто ніж узяв.

— На абордаж! — І скоком
Ми там уже були,
На кораблі англійським,
І битвсь почали.

VIII

Які були удари,
Як билися всі ми, —
Ломалися щогли, тріскав
Облавок під людьми.

Ой, не один англієць
Втопився в морській воді,
Але і наших досить
Загинуло тоді.

— Чи не здається вам це неймовірно? —
Говорить хтось, — старий перебивав:
— Все сталося так, як скавано у пісні.
За правду ви не бійтесь, — будьте певні,
Бо я там був, — я на кермі стояв.
Тому, хоч би ще сотки літ я жив,
Я пам'ятатиму все те до смерті.

— Невже-ж були ви свідком того бою?
Таж там вони, — бо троя на одного, —
Як молотом на наковадлі, вас

Могли всіх зачавати.. — Хто? Англійці?—
И старий моряк нахмурився од гніву.
Та на хвилину знов повеселішав
І став співать перервану пісню.

IX

Ми в двох годин до ночі
Кривавий бій вели
І сотня провансальців
У морі смерть знайшли;

Але ми потопили
У порохів млі
Три гарні і великі
Англійські кораблі.

X

Вернулись ми до-дому, —
Всі паруси в дірах,
Потрошилися облавки
І бомби у бортах.

Байї Сюфрен прощався. —
Скавав він: — В добрий час!
В Парижі королеві
Я оповім про вас.

XI

Ми одповіли: — Вірим,
Наш вождь, твоїм словам, —
Та що король нам вдіє,
Нам, бідним морякам!

За честь його ми билися
З ворожими людьми:
Вернувшись в перемогв,
Тепер — без хліба ми.

XII

— Сюфрене милий, слава
Тебе в Парижі жде,
Та так, як ми, не любить
Тебе ніхто нігде;

Коли б ми мали волю,
В Париж сами б пішли
І короля до тебе
На пальцях принесли. —

XIII

Це ткач із Мартегалю
Для вас цю пісню склав,
Байї Сюфрен в Парижі
Тоді вже проживав.

Із ваздрощів там панство
На нього все ввелось,
І нам його побачить
Уже не довелось.

Свій спів морський старий закінчив вчасно,
Бо голос вже тошнвився у словах;
Короткою, однак, була та пісня
Для парубків, для слухачів його,
Бо довго ще вони без слів сиділи,
Підвівши голови, одкривши рота,
Неначе б чула ще отую пісню.

— Такимито піснями розважались
Ми за старих часів, — та як співалось!
Пісні були прекрасні і довгенькі...
Той час минув, та що вам, молодь, з того?
Тепер співають нових вже пісень,
Французьких більше; їх слова добріші,
Але чиж з них хтось розуміє щось? —

По тих словах старого кошикаря
Всі хлопці разом із-за столу встали.
З худобою до водопою йшли, —
До джерела з поточною водою,
Й співаючи старих пісень тихенько,
Під вербами вони поїли мулів.

Лише Мірейо восталась саміська,
Зосталася весела із Вінсеном,
І вдвох вони балакали між себе.
За кам'яним столом вони сиділи;
Їх голови помалу наближались
Одна до одної, — такі подібні
До чистих лілій на ставах Прованса.

Мірейо говорила: — Ти, Вінсене,
З лозинами блукавш по світах;
Ти мусів бачити багато, — замки,
Околиці усі, всі свята, прощі,
Всі гулянки, міста, долини, гори...
А ми все сидимо у себе дома —
На хуторі, — незнаючи нічого.

— Це правда, панночко, — сказав Вінсен:
— Коли їси агрест, дратуєш зуби,
Та, як вода, він заганяє жагу;
Так само, щоб знайти якусь роботу
Усякую погоду слід стерпіти, —
А в тім єсть насолода в подорожжі.
Де холодок рятує нас од спеки.

— Так, по весні, коли надходить літо,
Як тільки виріють китиці ніток
Всі дерева оливні, ми — йдемо
Шукати — скрізь по запашних садах,
На ясенях гвілястих, іспанські мушки, —
Якрав тоді їм сонце надає
Отой зелений, той яскравий кольор.

— Ми продаєм їх потім по аптеках...
А іноді збираємо червець
По чагарах, або п'явок в озерах
Ми ловимо. Забавна ловля ця!
Не треба сіті, ні принад, а досить
Поставити ногу, скаламутить воду,
Вони й прасуться до твоїх літок.

— А чм бували ви на прощі до Святих?
От там співають! Жаль, що ви не чули.
Туди в усіх країв приносять хорих.
Ми там були за храмового свята...
Маленька церковця, але людей, людей!
Дарв приносять, моляться у голос:
„Святі великі, змилюйтесь над нами!“

— В той рік там сталося велике чудо...
О, Боже мій, яке то видовисько!
Мала дитинка на землі лежала:
Слабеньке, гарне, наче янголятко,
Воно просило голосом сумним:
„Святі, зробіть, щоб знов я бачив світ,
Я подарую Вам игни рогате...“

— Кругом всі люди плакали... В той час
З мощами рака вже з гори спускалась.
Прочане тихо на коліна стали,
І рака тихо по-над них спинилась.
Тоді мов вихор у долині знявся,
Вся церква вагула, ваголосила:
„Святі великі, змилюйтесь над нами!“

— Дитину підняла хрещена мати,
І ручками слабенькими своїми
Воно торкнулось до святих мощей
Благословенних трьох Марій, а потім
Вхопалося за чудотворну раку,
Як той пловець, що потонув в морі
Хапається за рятункову дошку!

— І от коли його рука торкнулась
Святих мощей (я сам усе те бачив),
Зненацька, враз дитина захричала
З любов'ю й вірою у голосі своїм: —
„Я бачу, бачу я святую раку!
Заплакану бабуся бачу я!
Мерщій ходім, знайдем ягна рогате!“

— І ви так само, панночко ласкава,
Коли, — боронь вас, Боже, — щось би сталось,
Чи пес, чи ящірка, змія чи вовк,
Чи там якась приблудная звірина, —
Вкусила вас, і почало боліти, —
Мерщій біжіть ви до Святих Марій,
Вони допоможуть вам в біді негайно. —

Вже смерклося, на дворі потемніло;
Вони розпряжені кидали тіль,
Час від часу на болотах у млі
Лунали втиха в дальні дзвоночки,
І мрійлива сова в густому гаї
До співів соловейка голос свій,
Такий сумний, часами додавала.

— Вже ніч, по деревах і на воді
Вже заблищало місячне сяйво, —
Хотіла б ви, щоб я вам оповів
Про гона бігунів, де я бажав
Здобути перший приз? — Охоче, —
Мірейо одповіла і щаслива
Наївна дівчинка схилилась до Вінсена.

— Це сталося на Еспланаді в Німі,
Де відбуваються ті перегони...
Як волосків на голові, — народу
Зійшлося туди на бігунів дивитись.
Без шапки, без чобіт, і без жилеток
Зібрався серед майдану ті,
Кому хотілось брати участь в гонах.

— Враз перед ними Лагальянт з'явився, —
Ви вже, мабуть, про нього де-що чули...
Сам Лагальянт, король всіх бігунів,
Уславлений Марселець, що не раз
Всіх бігунів Італії й Провансу,
Переганяв, немов малих дітей, —
І навіть першам був у біганні.

— Лятки і ноги мав, як сенешаль,
Як Жан де Коса, і були у нього
Широкі ластя із олова, — на них
Гравовані були всі перемоги;
Він стільки мав перевязів барвистих —
Що вам, Мірейо, вдатися могло-б,
Що то веселка в небі вясніла,

— І зараз же, чоло схиливши долу,
Всі бігуни ваяли свої жилетки, —
Ніхто не смів в ним, — з Лагальянтом, бігти...
Лише Лю-Крі, — він доброго був роду,
(І справні ноги мав), — корів своїх
До Німу він на ярмарок пригнав, —
Він зважився на гони з Лагальянтом.

— А я, що був повсім там випадково,
Гукнув зvenaцька, „Хай вас муха з'їсть!“
Бо й наш брат вмів бігати на гонах!“
Що я зробив, дурний! Круг мене
Зібрались люде, говорили: „Мусиш
‘Тепер ти бігти!’“ Й-ж нігде, ніколи
Не гнався я ні заким, крім куропаток!

— Я мусів бігти! Лагальянт тоді,
Мене побачивши, сказав мені:
„Готуйся, хлопче, до швидкого бігу“.
І після того він одяг на себе,
На м'яв стегнові малі штаниці
З гедвабу чистого, — на них було
Пришито десять золотих дзвіночків.

— Щоб подих свій полегчати, взяли
Ми всі до уст вербові галлячки;
Як приятелі, потім, руки подали
Один одному й повні нетерпіння,
З вогнем у крові, стали на черті,
Чекаючи на знак... Його дали, —
Ми кинулись усі вперед, як стріли!

— По річчині ми гнались, як на крилах,
Над нами порох хмарою стояв,
Нас вітер віс, а голова горіла, —
Який запал, які скажені гони!..
Захоплення було таке велике,
Що довго ряд у ряд всі трое бігли;
Здавалось, до мети дійдемо разом.

— Нарав я вискочив вперед, — і це
Було мені нещастям, бо здурів
Я з гордошів тоді... Я кинувся далі
Ще швидче бігти, і в ту мить, коли
Я перегнав вже був, зvenaцька впав я
І покотився посеред дороги
У поросі, блідий, неваче мертвий!

— Але ті двоє наче б танцювали, —
Таким вони ровмірним кроком бігли.
Уславлений Марселець певне вірив,
Що виграв таки і ці він гони, —
Та ні, цього разу найшов собі
Той Лагальянт противника по силі
У хлопцеві Лю-Крі із Мурієсу...

— Шпалерами стояв народ, — вони
Вже наближались до мети, і тут...
Коли б ви бачили, як гнався він,
Отой Лю-Крі! Ні ваяць, ні олень
В лісах і горах так не вмють бігати.
Лю-Крі вперед, а Лагальянт за ним
Жене, як вовк, і наче вовк він вив...

Повитий славою Лю-Крі стояв
Вже обіймає привозного. Всі
Збігаються до нього німуанці,
Дізнатись, звідки родом переможець.
Блищать на сонці оловяний лист,
Бють кастаньети, і гобой співає,
Лю-Крі свій приз врочасто дістає...

— А Лагальянт? — спиталася Мірейо.
— Чоло схиливши, в поросі сядів,
Що навкруги його підняли люде...
Руками щільно обіймав коліна, —
Нудьгуючи равеною душею;
З чола його котився градом піт,
З очей його гіркі лилися сльози.

— Лю-Крі до нього підійшов, — вітав:
„Ходімо, брате мій, ми до трибуни
Та вип'ємо з тобою за обох!
Сьогодні радість, — кинь журбу на завтра!“
Ходімо й вип'єм за новий дарунок,
Учора тій, сьогодні мій, — на світі
Ще досить сонця єсть для нас обох.

— Та Лагальянт, блідий підвівся, встав,
Зірвав штаниці й дзвіночки золоті
Й сказав: „Літа мені забрали салу,
Носи дзвіночки ти, юначе! Будуть
Вони тобі прикрасою, — ти в честю
Носитимеш ованак переможця,
Молодшого й сильнішого за мене“.

Такі були його слова останні.
Сумний, мов ясен той, що втратив віття,
У натовпі, що тискався навколо
Він зник без сліду, і нігде, ніколи, —
Ані в Сен-Жані, ні в Сен-П'єрі він
Вже участі на гонах не приймав,
Бо перестав і бігати і плагати. —

Під берестом, на хуторі отак
Вінсен, що знів, оповідав Мірейю,
Горів рум'янець на його обличчі,
І карі очі, мов вогнем блищали;
Слова ливсь у супроводі жестів,
Лились, як хвилі мирного потоку
За повені, ва теплих днів весни.

І цвіркуни переставали часом
Цвірінкати, щоб слухати його —
Стихали соловейки, замовкали
Пісні у лісі, — і Мірейю навіть,

Зворушена до глибини душі,
Коли б могла, просиділа до рана,
Вслухаючись в його оповідання.

І матері своїй вона сказала:
— Він, як на сина кошикаря, мамо,
Говорить дуже гарно... — В замку соя —
Це насолода, та тепер, весною
Спати за такої ночі не можливо...
Послухаєм, послухаємо ще, —
Ціле життя я б слухала його...
Перекл. М. Славінського.

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

ХРЕСТ

III.

На новий шлях.

По приїзді до батьківського дому — такому чужому їй! — дівчина, перш за все, перестала називатися Естрельїтою:

— Це — претенсійно і театралью! — знизала плечима молода мачуха.

Наскрізь пересякнута «ліберальними віяннями», в яких вбачала найвищий прояв культури, *belle maman* ненавиділа Іспанію і все іспанське, повне «ветхими традиціями», «жахом інквізиції» та «сліпим фанатизмом».

Можливо, що до цих антипатій приміщувався відгук заздрости до покійної Естрельїтиної матері, портрети якої так і не пощастило новій пані усунути з дому.

Молода і справді гарна пані Людмила, графиня Лось, була по походженню також чужинка.

Мати її, з галузі чеського шляхетського роду (графів Черніних, що колись — за «релігійних війн», виселились з Чехії і знайшли нову батьківщину в Росії) одружилась з поляком, Яном, графом Лось, цілковито захопленим «ідеєю слов'янства».

Юнаком кинув він університетські студії на математичному факультеті, щоб вступити «добровольцем» до російської армії, яка тоді воювала з турками за увільнення сербів і болгар.

Донька цього «плевненського» героя й генерала «турецької війни», молода графиня Людмила не знала нічого вищого й імпрозантнішого, як велич «переможної Росії», перед якою схилялася так само, як і перед «рафінованою культурою» Франції.

Тільки ці два народи й мали ціну в очах Естрельїтиної мачухи.

Дівчині знов повернено наймення «Ноель».

— Воно, принаймні, французьке! — вирішила *belle maman*. А ця мова має ту особливість, що уникає смішного і недоречного.

Одночасно-ж вирішено віддати Ноель, — бодай на рік — до Київського «Інституту Благородних Девіц».²⁵⁾

²⁵⁾ Про цей рік в Інституті давсь повість «Без коріння».

— Бо ж Ноеліно життя пройде в межах Росії! — постановила мачуха.

Коли ж, на її думку, Інститут досить приправив до життя колишню «середньовікову» монастирку, belle maman звеліла пасербиці вибрати собі жениха.

— Маєш на вибір — трьох. Одного вибрав тобі тато, двох — я.

Однак, найпершим відкинула Ноель татового кандидата. Було бо це син вуйка з португальської лінії роду де Кастро. І це обурило Ноель:

— Чи ж я донька фараонова, щоб виходити заміж за «брата» — хоч би й «брата» по «других»? Ні, ні защо!

Другому претендентові, — дарма, що й зацяного роду й з «блискучою майбутністю», не пощастило, бо не видався Ноель досить гарним:

— Це ж — дощовий гробак! — висміювала невдалого героя весела наречена.

— Де ж таки видано: виходити заміж за гробака! —

Але мачуха не сміялась.

Їй хотілось якнайшвидше дістати «під чеpecь» пасербицю, в якій вона так помилилась. Дівчина бо ніяк не нагадувала «м'який віск», з якого дається ви моделювати все, що belle maman до вподоби.

Ноель не виявляла жадної вдячності за те, що її «визволили» від кліштора та від «заосталих поглядів фанатичної родини».

І мачуха зрозуміла, що тільки молодість пасербиці допоможе схилити її до слухняності. Далі зломити її буде безнадійно.

— То ж, відкинувши двох женихів, ти тим самим висловлюєшся за третього, — пішла у наступ графиня Людмила.

— І маєш рацію. Це — прекрасна партія. Про нього ж не можеш сказати, що він не гарний. Блискучий старшина лейб-гвардії, гусар... чого тобі ще?

Категоричність присуду заковчила Ноель.

— Але ж вона його цілком не знає... Ледве кілька разів бачила... — тільки й знайшла у свою оборону.

Та ж мачуха сміялась, граючись лорнетом.

— Життя, ма belle, довге! Часу матимете досить. А в подружжі — найліпше матимеш можливість впізнати його!..

Родинною радою жениха було прийнято.

Гусар же показував себе таким скромним, немов не Ноель, а він щойно вийшов з-за монастирських мурів.

Ноель написала вуйкові до Риму і тіточці Інес до Бургосу. Але ані на ці листи, ані на інші, псевні неспокою й хвилювань, відповіді не прийшло. Бо ж листи ніколи й нікуди — крім будуару belle maman, — не дісталися.

Мачуха ж вирішила, що вони — зайві.

— Що може тямити на подружжі католицький, нежонатий священик! Смішно! А тітка — не мати... хоч би й не рідна!

Ноель же хвилювалась що далі, то більше.

Бо виявилось — при заручинах це було від неї вкрито, що — жених — православний і шлюб має відбутися у православній церкві.

— Та ж я католичка і еспанка! — протестувала Ноель.

Мачуха погоршливо всміхнулася:

— Ти перш за все те, чим ми вирішили, що ти є! — змірила поблажливим поглядом пасербицю.

Ноель по перше почувала про смерть свого другого — батьківського дідуся і про те, ким він був. Раніш ніхто не говорив їй про це.

І ця згадка, тепер кинута їй з легким сміхом, образила її боляче диткнула дівчину.

— Я не можу бути жінкою чоловіка, з яким я не одружена! — рішучо стала на своєму Ноель.

— Який фанатизм! — піднесла очі до неба графиня Людмила, взяла зі столика флакон «англійської соли», яку нюхала, коли почувала себе не добре. І подзвонила, щоб післати покоївку попрохати прийти до неї Ноєліного тата.

Тато вислухав справу і мовчав. Зрозумів, що помилився, взявши за дружину графиню Людмилу, яка звичла, щоб їй корилося все і всі.

Двічі ж помилився, покликавши додому цілком відчужену доньку.

— Я переговорю з твоїм нареченим, Ноель, — потішав він доньку. — Знайдемо спосіб дорозумітися. Тобі-ж раджу, — зітхнув, не підносячи очей, — виходь заміж! Будеш сама собі панею, наладнавши життя відповідно до своїх смаків і світогляду... А з дружиною своїм — порозумієшся...

І було вирішено, що молода пара, поки що, візьме шлюб по православному обряду. Для всіх — Ноель буде жінкою свого чоловіка. Але він зав'язується чесним словом шляхтича й старшини, — що респектуватиме в Ноель свою наречену аж до дня, коли не одружить їх в Римі, по католицькому обряду, вуйко Еугенію, як того бажала Ноель.

— Це буде тим легше до виконання — додав гусар, — що зараз же по одруженню я маю від'їхати до Тегерану, як «інструктор шахського війська». Самозрозуміло, що не можу ж я вести з собою молоду свою дружину до на пів дикої Персії з вічними неспокоями, голодними бунтами і браком елементарної культури.

І почалося для Ноель нове життя. —

Почувала себе такою-ж самотньою і чужою в домі чоловіка, якою була і в батьківському домі.

Зрештою, не вона тільки одна жила таким життям в Петрограді, де часто-густо траплялось у «вищих кругах», що чоловік з жінкою були собі цілковито чужі.

Одружились, бо жінка цим здобувала собі незалежне положення у світі.

Не потребувала більш опікування батьків, була вільна виходити з дому й бувати, де хоче без «компаньонки», чи мами. Сама вибирала собі туалети, які не мусіли бути пуритансько-простими, як це личило «дівчині нашого кругу». Могла «виїздити» на бали, приймати у себе, розпоряджатися своїм майном і «давати тон» дому. А також здобувала право безконтрольно витрачати гроші, з яких «добре вихований» чоловік не запитає справоздання.

Бо це була б найвища «негактовність» і грубість, яких би йому ніколи не вибачили ані жінка, ані родина, ані товариство.

Чоловік же женився, бо «мусів колись» одружитись.

Ото-ж шукав жінку, яка б йому сподобалась і яка б була доброго роду. Чим освіченіша і гарніша — тим ліпше. Бо ж це давало повід пишатися нею — як дорогим, чистокровним конем.

Бралось на увагу, які зв'язки, протекцію і впливи має родина нареченої.

Але було рішучо неприпустно брати жінку за ддя її багатства.

Це було «хамство», якого б не дарувало товариство. І людину, яка б одружилася з багатою «купчихою», чи донькою власника золотих копалень у Сибіру, — перестали б приймати в товаристві, не вписали б членом до «Англійського клубу», до якого, як і до петроградського «Яхт-Клубу» належали тільки «безвадні» люди.

Кохання? Певно, це дуже гарна річ. І воно, часто, мало почесне місце у подружнього вогнища. Але здебільшого досить було й приязні та пошани. Однак без пошани — подружжя було неможливим.

Зрештою, в Петрограді не бракувало гарних жінок найрізноманітніших національностей. А поза численними акторками, співачками, танцюристками й просто «вільними гетерами» новітньої доби — були ще й дами з товариства, які не гребували фліртом у всій його розлягості.

— Родивий затишок? Родина? Може ще діти? Ха-ха-ха! Ми ж, слава Богові, не нудні європейські філістери чи добропорядні «буржуа», щоб захоплюватися такими наївно-солодкими дурницями! Яка — «пошлость».²⁹⁾

І Ноель мусіла бувати у товаристві, на царських прийомах, в театрах, на балах. — як урядовець повинен ходити на свою «службу».

Це був її обов'язок.

Поза цим, вона була вільна робити, що хотіла. Не сміла лише ходити до католицької церкви ані у буденні дні, шодня, ані в неділю, так, щоб її при цьому бачили.

Бо це було ознакою «фанатизму» і «польських симпатій» і чоловік дістав би тоді до свого «службового списку» хрестик, який означав би, що авансувати по службі він не сміє.

Ноель заповнювала порожнечу своїх днів студіями.

Вступила до Археологічного Інституту. Там не треба було знати російської мови. Вистачало й латини. Вписалась до Академії Мистецтв. Вчилась співу в консерваторії. І записалась на Медичні Курси.

Ці останні й дали їй можливість бувати у католицькій церкві. Бо на практичні вправи ходила до невеличкої французької захоронки для невилікувально-хворих жінок.

При захоронці-ж — тому, що вона була французька, — була маленька капличка і французький священник.

Минула зима. Наближалась холодна, біла, північна весна, з її «білими ночами», яких ще Ноель ніколи не бачила.

А вуйко Еугенію і тіточка Інес не озивалися...

Покоївка Ліза, яку belle maman ласкаво «передала» своїй пасербиці, твердо і певно дотримувала розказів і приписів своєї попередньої пані і листи до вуйка і тіточки акуратно приходили макусі.

²⁹⁾ пошлость — банальність. Але цим словом окреслювали все, гідне погорди.

— Що-ж трапилось? — дошукувалася причин Ноель. — Гніваються? Забули? Ні, ні! Це — неможливо! Мають якусь причину!..

І перестала писати.

А тимчасом надійшла весна — сумна й тужна, як агонія п'ятнадцятилітньої сухотниці.

Каламутно білий ранок обгортає Ноель, стелючи густі завої імлі Кам'яноостровським проспектом, який веде до захоронки.

В ці вражінні години тут порожньо й тихо, як у пустині.

Бо ані крамниць чи крамничок, ані майстерень на Кам'яноостровському не має. Лише люксові «особняки» «insuli» горішніх «десяти тисяч».

А в них ще твердо сплять, може навіть і слуги.

І Ноель відчує цілою своєю істотою: жити цим кошмарним життям — не можна і не слід!

Так що-ж: зітхати у цьому північному савані чекаючи, щоб «хтось» чи «щось» увільнило її, а самій не зробити й руху, щоб визволитися?

Вона — самотня на світі. Дарма чекати. Не допоможе ніхто. То-ж треба вхопити самій керму свого життя й разом дати справжній напрям.

Вчора, задоволений успіхом своєї учениці, славний, старіючий тенор Мишуга, запропонував Ноель дебют в опері, на сцені в Консерваторії.²⁷⁾

— Хочете «Зібелем» у «Фаусті»? —

Ноель лише похитала голговою.

Як би ще «Азученою» в «Трубадурі»!..

Але тепер запротестував Мишуга:

— Що за фантазія! Азучена стара циганка. А Ноель виглядає на шіснадцятилітнє дівчатко! Ні! Лише «Зібелем» у «Фаусті», «Ольгою» в «Онетіні», або «Лелем» у «Снігурочці»...
Все це, однак, не вабить Ноель...
— Бігати по сцені в тріко «Зібелем»? Облизувати ложку від бутафорських конфітур «Ольгою»? Виспівувати «Лелем»:
— Девкі глушня с ума ви, штоль сошли —...
Але слово Мишуги впало на добрий ґрунт і подало Ноель думку.
Вона бездоганно володіє французькою мовою. Мишуга говорить про дебют. Чому-ж би не спробувати — без допомоги професора співу! — своїх сил на сцені Михайловського Театру?²⁸⁾ Тоді — одним махом — здобуде собі самостійність і волю, зірве зі всім і всіма.
Обурена «скандалом» бачити Ноеліне ім'я на театральних афішах, belle maman напевно виречеться Ноель.
Чоловікові-ж — гвардійському старшині — не вільно мати за жінку актрису, хоч би й Імператорських Театрів. Це заборонено «товариськими законами». Дарма, що нікому в Російській Імперії не впаде на думку ставитись з погордою до актора чи акторки.
Але — такий вже є добрий звичай!

²⁷⁾ Був це театр, в якому ставили опери, намагаючись придати їм нового вигляду й нових форм, на спосіб московського «Художнього Театру».

²⁸⁾ Імператорський Французький Михайловський Театр був постійний у Петрограді, однакової ваги, що й «Александрівський» («Александріка») та Марійський. Його першорядні сили набирались в Парижі.

І, якби чоловік не схотів повернути волю Ноель, його примусять це зробити — всі! Починаючи від командира полку й товаришів старшин і кінчаючи його родиною. Бо інакше — лишавчись чоловіком актриси — треба вийти з полку.

Ноель так заглибилась в свої думки, що не помітила, як завжди порожнім проспектом, летіла шаленим триском — просто на неї — пара коней, запряжених у легкі, елегантні санки. Коні промайнули вихором так близько, що Ноель відкинулася назад. Саме в цей мент хотіла перейти вулицю.

Невеличка, загорнена у кожушок з цяткованого леопардового хутра, Ноеліна постать здавалась дивно недоречно-екзотичною в білій імлі Петроградського ранку, серед цих респектабельно-нудних домів, закам'янілих у своїй штивній гідності.

Здавалось: не реальна істота, а втілений сон вирвався з-поза цих стін, де йому було нестерпно нудно.

Самітній їздець, що сам правив своїми баськими «арґамаками»,⁸⁹⁾ оглянувся.

Встиг але зауважити тільки широкі чорні брови схиленого над снопиком білих нарцизів обличчя.

Ноель несла квіти до каллички.

Прудкий рух і вітер від промайнулих коней зірвали з нарцизів легенький, шовковий папер. І це викликало у їздця уяву про сріблястий завій жінок Орієнту, кожний рух яких обсипаний квітами.

Ноель встигла розглянути, що їздець — муж у силі віку, давно перекрочилий юнацькі роки.

Чітко закреслений профіль однак, нагадував безвадною своєю красою тонкі, перські мініатюри. І ця подібність ще більше підкреслювала з синя-чорна борідка, така характеристична для Сходу. І незвикла у Петрограді, де обличчя чоловіків або прикрашені тільки вусами, або виголені.

— Хтось з почуту Бухарського еміра — подумала Ноель. Або якийсь Кавказський князь. Їх тут чимало. Товариство й царський двір дуже ласкаво вітають їх. Бо додають російському цареві колорит «володаря 180 народів».⁹⁰⁾

Ввечері тогож таки дня, на пів офіційальному балі у великої княгині Ксенії, Ноель було представлено члена перського посольства:

— Саме-ж бо в Персії перебуває нині її чоловік! — Ноель піднесла очі і зустрінулася поглядом — очі у вічі — з враняшнім їздцем.

Однак, здавалось цілеом природнім, що цей «шейх з орієнтальної казки» налетівший вихором на Ноеліні розбурхані думки, не «звичайний князь», а нащадок Кира і Камбіза. І зветься найменням легендарного героя давновіку — Олександра, — у перській його формі:

— Іскандер.

І блискавки не договорених слів, пригашених поглядів, відтінів голосу почали залутувати Ноель і Іскандера у скомпліковані й небезпечні арабескі приятельства. Ткали навколо них чарівну казку, яка немов

⁸⁹⁾ арґамак — степовий кінь, дуже гарячий і швидкий.

⁹⁰⁾ ніби стільки їх було під владою Росії.

линула з невідомо-далеких просторів. І вабила до світла, радості й щастя...

Але Ноель була «чужою жінкою». І перс, вірний законам своєї країни, яка наказує шанувати «як власну сестру» кожну чужу жінку, не смів піднести на Ноель своїх очей.

Його пошана тепер, коли ця «чужа жінка» примушувала міцніше битись його серце, перетворилась у справжній культ.

І це «поклоніння еспанській зорі, нащадка перських зорезнавців», викликало жарти на вухо й дотепи шепотом у тих світських Ноєліних «поклонників», які зустрінули лише ввічливу холодність «не в міру гордої Дон-Кихотової племінниці», як охрестила Ноель петроградська «золота молодь».

То-ж, коли несподівано і без попереджень — «як оперетковий Менелай» — раптом приїхав до Петербургу Ноєлін чоловік, приятелі, саме ті, що потерпіли фіаско у здобуванні Ноєліних симпатій, — зі сміхом розповіли йому про «забавні» Іскандерові «зітхання».

Певний у своїй «дружині-нареченій» Ноєлін чоловік не припускав й думки, щоб Ноель могла знизитись до флірту.

Отож, вирішив взяти на глум не в міру романтичного Іскандера.

На веселому бенкеті без дам, на честь «Тегеранського гостя», а на бенкеті був присутній і Іскандер, Ноєлін чоловік кинув йому зі сміхом:

— Тішить мене, князю, що вам подобається моя дружина. Люблю, коли мій смак знаходить узнання. Але: скажіть же їй про своє захоплення! Мене цікавить, що відповідь вам моя мarmурова Галатея!

Іскандер зле прив'язав жарт легковажного гусара. І відповів викликом на двобій.

Ноель довідалась про подію лише ввечері, на другий день, на балі.

І цієї ночі Юсуповський палац видався їй похмурнішим за фантастичні палати Едгара Пое.

Але думки рвалися. Ноель хвилювалась. Іскандер явно уникав її сьогодні...

Нарешті, розкаж диригента танцями, кинув на мить Ноель в обійми перса.

— У театрика в парку! Необхідно! — злетіло так легенько з Ноєліних уст, що не зігнало з них приписаного етикетом усміху.

Ще мить — і танець вілх, як метелиця, що разом впала і розіслалась рівниною.

Срібні Ноєліни черевички миготять розчищеними алеями парку, присипаними новим, весняним, пухким снігом.

Яке щастя, що це — не придворний бал, де не можна ступити кроку, щоб не зустрінути почесної варті, або й «дежурних» перевіряючих документи...

Дметься піною рясно підшитий мережевом трен, підхоплений рукою.

Друга рука притискає на грудях нашвидко накинену соболячу нагортку.

Падаючий сніг здається натягненими від неба на землю срібними струнами. А їх торкається нематеріальним дотиком, невидимий з-поза хмар місяць.

— Чи-ж це він виграє невловиму й дивну мелодію, в якій тремтять тривога і радість і спрага по вільному — як море! — життю?..

Іскандер чекає — спокійний і коректний.

Він видається таким-же екзотично-чужим тут, як і антична архітектура легкої, класичного стилю будівлі, що умліває під снігом півночі.

— Завтра стріляєтесь? Це — правда? — питає Ноель.

Іскандер присвідчує, вносячи чемно поправку:

— Власне: сьогодні ранком!

Вибух нестриманого одчаю виривається з Ноєліного серця.

Але, чим палкіші її слова, тим більш ледовим стає Іскандерів тон.

— Не знав, що це вас так схвилює. Але не турбуйтеся: ніщо не загрожує тому... хто вам такий дорогий...

Наймення Ноєліного чоловіка не хоче зійти з Іскандерових уст.

— Як можете знати?!

— Стрілятиму в повітря!

І з поклоном подає Ноель руку, щоб відвести її на бал.

— І ви... ви могли!..

Ноель не чує холоду, хоч хутрина нагортка сповзла з декольтованих рамен й тримається тільки на одному плечі.

Поток бурхливих слів готовий вирватись на гарт розпеченою лавою.

Але навперейми йому женуть від палацу кілька сідуєтів.

Ноель інстинктивно відступає в затінок. Іскандерова постать — темна і різка у перському військовому однострою. — чітко викреслюється в каламутно зеленавому світлі пригашеного хмарами місяця.

— Не ховаю жадного зі своїх вчинків, — говорить не тільки голос, але й вся постать перса.

— І не привласнюю нічого, що мені не належить.

Кришталєво-холодні слова падають шматками криги розбитої одним ударом.

Вони звернені не до Ноель.

Трое товаришів — старшин умовляють Ноєліного чоловіка. Але досада, що «мармурову Галатею» можна було оживити, помутила розум гусарові.

Блиснув палаш.²¹⁾ Другий відгукнувся йому. І з голосно-жорстким сміхом черкнуло лезо об лезо.

— Valga me Dios!²²⁾

Рухом пловця, що ділить руками хвилі, Ноель кидається вперед і розводить зброю.

До легких, білих пелюстків лапатового, весняного снігу примішується кілька важких, червоних краплин. І стає раптом так зимно-зимно.

Але міцні руки підхоплюють Ноель. Іскандерове серце б'ється так близько й голосно-міцно...

Ноель заплющує очі. Їй раптом стає спокійно і тепло...

Вона тямить: цим кроком між двома хижими лезами, вона ступила на свій новий життєвий шлях і повернути уже не можна.

²¹⁾ Кавалерійська шабля, на спосіб — світи їй Боже! — карабелі.

²²⁾ Господи, допоможи мені!

Вийшла на герць з життям в балевій сукні, озброєна тільки віялом та бажанням:

— Перемогти!

Чорнокрилими птахами летять Іскандерові коні, ті коні, що швидким бігом своїм зірвали обгортку з нарцизів, які Ноель несла до каплиці.

Як же недавно було це. І як швидко повернуло життя свій біг!

Полозки санок ріжуть тищу...

Остаточно відрізують Ноеліно «вчора».

— Куди її везти?..

На цілому світі у неї тепер нема рідного дому...

— То-ж на хвиливі затримки на життєвому путі існують «караван сараї»! — всміхається перс.

Замкнені двері Ноєлиних кімнат в готелі «Асторія».

Іскандер дивиться на годинник: чверть на третю.

Він відвіз її з балу й ранком стане за неї «до бар'єру».

Най же Ноель зробить йому милість: по закінченню розводової справи най зволить прийняти його ім'я й увійде, як його дружина, до старовікого роду Ахеменідів...

Рідний дім чекає її в Персії, де сивий Демавенд стереже родючу — як Рай! — країну, а підземні сили холодних і гарячих джерел вартують над початками оплетеного легендами Евфрату — старовікого Пурату...

Ноель збуджена з казки словом «розвід»... Вона-ж — католичка...

Але виринає ясне переконання, що в католицькій церкві одружена вона не була й фактичною жінкою свого чоловіка ніколи не стала. То-ж який-же «розвід»?.. Просто: не було жадного шлюбу, жадного подружжя. І вона — вільна, як вільна кожна дівчина.

Перс всміхається лагідно:

— Ось бачите, вихід знайдеться, напевно! — і перев'язавши своєю розірваною на пруги хусткою Ноєліні закрівавлені руки, насуває на палець «своєї нареченої» перстень з геммою: на темному сафірі крилата постать бородатого мужа — знак роду Ахеменідів.

Перстень важкий і великий. Щоб втримався на пальці, Ноель мусить насунути на нього ще свій перстень з великою перлою.

— Барви Ахеменідів! — вказує Іскандер на синь сафіру і мінливу біль перли. — Бачите, як сам собою приймає вас наш рід!.. —

Але в куточку Ноєліної душі ледве ворухнулася тривога:

— «Кривавий шлюб!» — згадалось народне повір'я — ворожба, яка хоче, щоб тяжке до досягнення кохання було скріплене кровю. Тоді — воно буде вічне. Але один з коханців заплатить за нього своїм життям...

Серце стискує холодна рука. Чи-ж би цей двобій? Але Ноель статечно відгоняє недоречні думки:

— Повір'я!.. Забобон!.. Чи-ж можна надавати йому віри!

Двобій, однак, призначено на шість годин ранку. Іскандер мусить іти. Треба приправитись... передбачаючи різні випадки... написати листи...

Холодна рука знов стискає Ноеліне серце.

Ноель лишається сама.

У срібних черевичках її сукні з треном до церкви не ходять! А іншої одежі у неї тут, поки що, ще нема...

І нестерпно помалу тягнуться години очікування...

Нарешті, живий і здоровий Іскандер схиляється над Ноеліними руками.

— Вбили?! — зривається з Ноеліних уст. І її обливає холодом.

Невжеж за волю треба платити кровю? Життям людини? А шляхетний і найліпший з людей Іскандер став — задля неї! — вбивником?..

Перс зі щасливим сміхом підносить свою прекрасну голову:

— Чи-ж я виглядаю на вбивника?.. сміється він.

Ні, внучко Сидова, — Іскандер вигадав для Ноель цю жартобливу назву, — «він» стріляв перший і не втрапив. Занадто хвилювався. І, власне, цього я й боявся: міг не вбити, а тільки скалічити мене. Тоді я прострелив його «фуражку»,²³⁾ додавши, що подруте — відповідатиме уже голова.

— Що-ж він?..

Іскандер знизав плечима:

— Ви — не хочете бути його жінкою. Я хочу вас мати своєю. То-ж лишимо йому єдине, що він може мати у цій справі: його думку!

І, раптом, мінючи тон на безтурботно-веселий:

— Що, як би ми посідали так несподівано й разом? Не повірите, як загострює апетит такий здоровий рух на холодному повітрі!

За годину, Маруся, повідомлена телефонічно, з'явилась з цілим вантажем одежі, білизни і взуття.

— *Incipit vita nuova!*²⁴⁾ — промовила Ноель, переодягаючись. Дантові слова, що ними починається його нестерпна Книга Кохання — «*Vita Nuova*».

Маруся немов зрозуміла не тільки слова, але й думки подруги свого дитинства:

— А щоб такі двоє молодих і дужих дівчат та не причарували собі долі! — блиснула сяйливими, карими очима. І труснула головою, аж задзеленчалю — ніби засміялося радісним сміхом її намісто.

— Більш у Господа щастя на роздавання, як уже його роздав! Тримаймося, сестро! — і обняла Ноель.

Як сон, що його не можна ані втримати, ані переказати, промайнули дні переїзду Ноель на перше своє — самотійне! — помешкання, дефінітивний розрив з родиною і чоловіком.

Дві п'єси, в яких дебютувала Ноель, пройшли блискучо.

Лишився третій іспит — найтяжчий! — дуже драматична роля у третій п'єсі, з баскійського, народнього побуту.

Ноель в ній грала головну ролю: дівчини з люду, месниці за свій скривджений рід.

В сильній, кольоритній сцені, матері-вдові приносять мертве тіло

²³⁾ фуражка — військовий кашкет.

²⁴⁾ Наступало нове життя.

сина-одинака. Рідня і сусіди гішать нещасливу мати. Вона-ж — скам'яніла від болісти — не має більше ані слів, ані сліз.

— Якби-ж хоч заплакала! — згучить остання репліка, за якою має впасти заслону.

Але Ноель раптом підходить до акторки, що грає матір і кладе їй руку на плече.

— *Sacrée gosse!* Нліте, «немовля» — ласться тихо директор театру. Провалить п'єсу!

І хоче дати знак, щоб швидко спустили заслону. Але режисер затримує цей рух. На репетиціях вправлений актор відчув силу і природне «сценичне чуття» в дебютантці.

Дівчина вчинить щось несподіване, від чого театр завне з захоплення.

І холодок передсмаку тріумфу — його тріумфу, бо-ж він об'явив Ноель! легенько лоскоче режисерову блискучу лисину.

А Ноель, на сцені, повільно, немов сомнамбулічним рухом, схиляється до матері і «заводить» справжній, баскійський пляч — «імпровізацію» — якого слова потішення сплітаються з хвалою мертвому та закликом не забувати про цю смерть.

Ні сая, ні актори не розуміють слів стихійно-дикого співу. Ноель співає у баскійській мові, так, як чула ці «плачі» від баскійки — Хосефи, в Бургосі.

Але й без слів зрозумілі й пекучий біль втрати і палка ніжність, якими згучить «імпровізація».

Перед очима-ж дебютантки гасне не лаштункове сонце театру, а стелються спалені простори Кастилії... Встають, загострені як зубці пили, височенні шпилі баскійських гір Монсеррату... в'ються білими серпентинами дороги, що тягнуться вгору — все вище! — немов хочуть досягти небесних просторів...

Мелодія, спочатку тиха й журна, як стримані ридання, наростає, міцнішає...

Розтягає могутні крила й скельним орлом зривається до лету, ширяє понад болістями і радостями землі...

Молодим, згучним голосом, добре обробленим у школі досвідченого професора-мистця, Ноель передає те, що переняла від старої Хосефи — арфи з розбитими струнами, яка затримала тільки мелодію, але не могла дати їй ані повноти згуку, ані його сили.

Звичайно, за «вставку від себе» автор платить штраф.

Але Ноель не мусить сподіватись поуги. Бо режисер — з директорської ложі, вкритої від сали густими ґратами, беззгучно плеще у долоні.

— Не я казав?! — тріумфує він.

— *Cette enfant a le diable au corps!*²⁶⁾ всміхається й директор.

— І цей «чорт» в ній втілений — це демон трагедії! — поважно притакує режисер.

²⁶⁾ Ця дитина має чорта в тілі.

В перерві, обоє ідуть за лаштунки.

Дебютантка, тримаючи обома руками краї накиненої на плечі квітчастої хустки, прямує до своєї роздягальної.

Іде, злегка розгойдуючись у бедрах, як ходять простолюдинки Півдня.

Вона, очевидно, вся ще під впливом власної гри і не помічає оточення.

А сая тремтить від бурі оплесків. Немов враз завалилась і розсипалась стеля.

Директор затримує Ноель:

— *Hé bien, petite?* ²⁶⁾ фаміліярно звертається до неї.

Але акторка, що грала матір, тягне Ноель за руку перед заслоною.

Ноель стоїть над безоднею, що хвилюється у її ніг, реве і кричить. І тисячі рук тріпочуть, мов крила, що зірвались до нестримного лету.

Страшний, тисячоголовий звір — Публіка — біснується розбурханим морем.

Але-ж Ноель не боїться його.

Вона відчула свою силу. Не звір її, а вона опанувала звіря. І поведе його, — як Св. Марта легендарну «Тараску» ²⁷⁾ — куди схоче, примушуючи його сміятися, тужити чи плакати — по своєму бажанню.

Темне, п'янке й солодке почуття розливається Ноєліними жилами, б'є в голову, як міцне оное вино, вицвєрт переповнює серце. І раптом, підхоплює і несе, аж голова точиться, — гойдаючи як хвилі прибоє.

Ще і ще виходить Ноель.

Уже сама. Так вимагає море голів та плещучих рук.

Акторка, що грала нещасливу матір, відходить ображена. Бо вимагають «тільки!» — Ноель.

Директор сичить їй у спину:

— Та-ж вклонись, принаймні! До публіки не виходять з виглядом догареси!

Він «тикає» дебютантці. Цим «ти» він приймає її до акторського товариства.

— Але, *chère!* ²⁸⁾ Табличка на ваших дверях з повним найменням й підписом «Актриса Імператорських Театрів!» *C'est choquant!* ²⁹⁾ — молоденька баронеса Софія фон Раушенберг спинає руки, аж хрустять її тонкі пальчики.

— Як би я це припускала...

Ноель зі сміхом дивиться на струнку постать своєї приятельки «зі світу», того «світу», що замкнув свої двері для Ноель-акторки, для Ноель «дями зі світу», яка перекрочила всіма умовними «правилами» «світу».

²⁶⁾ Ну й що-ж, мала.

²⁷⁾ Тараска — страшна потвора, яка пустошила місто Тарасмон. Св. Марта, каже легенда, ув'язавши Тараску своїм пасом впровадила її далеко, на пустині.

²⁸⁾ дорога, ²⁹⁾ Це — обурююче.

— Як би це припускали, то не прийшли-б до мене, Софі?

— Ах, ні, ні! Не будьте злою! Ви-ж знаєте, як я щиро ставлюся до вас...

Софі дуже боїться «смішної екзальтації». Тому ні за що не сказала б:

— Як я вас щиро люблю.

— Ні, — продовжує молода баронеса Раушенберг, — я б тільки взяла густу вуалетку!⁴⁰⁾

— Софі, Софі, ви — не до наслідування! — сміється Ноель. — Коректність — втілена в вас. А ви хочете бавитись всіма небезпеками! Що-ж ваші «нігілісти»?

Дрібні риси гарненького личка Софі стягаються поважним виразом.

— Грезовська⁴¹⁾ голівка, виблідла під Петербурським небом! — відмічає в думці Ноель.

— Навіщо такі слова, chère! — докірливо м'ягко спиняє Ноелін жарт приятелька.

— Від часу, як я «посідаю курси»⁴²⁾ — переходить вона на російську мову...

Власне з цих курсів і почалося приятельство Ноель і Софі.

Тільки, баронеса шукала на студіях не науки, а вражінь, ну і можливости «наблизитись до народу».

Але де взяти барв, щоб описати всі труднощі, якими повинна проходити Софі — придворна фрейліна⁴³⁾ роблючись «курсисткою»!

Та-ж Софі те добре тямить, що

— ...служіння ідеї потребує офір!..

Софі сідає близьенько коло Ноель, на каналу і тулить до обличчя величезний зарукавок зі срібних лисиць. Сміється веселим сміхом, як діти, що вчинили не дозволений жарт.

— Знаєте: я буваю на «сходках!»⁴⁴⁾ І їзжу «ізвозчиками».⁴⁵⁾

Ная Ноель собі не уявляє, що всі революціонери — «нігілісти», не уміті і грубі індивідууми.

— Це — квіт нації! Творча сила, яка врятує пригноблений і нещасливий люд. Нарід, Ноель..

І Софі пускається в палку «революційну» промову, як ті, що вона до них з захопленням прислухається на «сходках».

Але Ноель перестає сміятись і кладе руку на пухке хутро зарукавка приятельки:

— Нарід, Софі — це ваша покоївка, ваш кухар, яких ви — напевно! — не знаєте ані прізвища і ніколи не запитаєте, чи хворі вони, коли ви потребуєте їхньої служби. Це той візник, яким ви вважаєте за деградацію...

— Ах, chère! Це ви — не до наслідування! У вас завжди й на все готовий парадокс.

⁴⁰⁾ завій, ⁴¹⁾ Грез — знаменитий французький маляр 1725—1805. р. У його гарних жіночих обличчях підкреслені завжди наївність і грація.

⁴²⁾ відвідую курси, ⁴³⁾ дама з почоту цариці, ⁴⁴⁾ „сходкі“ офіційно владою не дозволені студентські зібрання, ⁴⁵⁾ візниками,

Нарід — це сила, наше майбутнє... Згадує молода баронеса слова, які їй так сподобались, коли говорив їх на останньому зібранні той високий студент з «малоросійським акцентом».

Баронеса на хвилину запліптується і уявляє собі, як промовець підніс руку зі змнитою — це — особливий «шпик»! — студентською «фуражкою»⁴⁶⁾ вимовляючи роздільно:

— То-ва-ри-ці!

Але озивається низький, металевий згук годинника з Ноеліної Ідальні. І Софі зривається:

— Боже! Я-ж мушу ще й до примірювання! А сьогодні — «прийомний день» у Ігельштромів і мені треба у них бути! Невідклично — хоч на хвилину! — слід побачитися з Зізі Черкасовою... А ввечері — прем'єра у Маріїнському Театрі! Не можна не бути! Просто жах бере, як мало часу! Повірите? Два дні уже не бачилась з чоловіком! І сьогодні не матиму для нього ані хвилинки.

Софі квалливо «протирає» собі обличчя пудрою і випуркує у шесті шовкових спідниць.

Ноель зручнійш вмоується в подушках канапи і продовжує, перерване відвідинами Софі, студіювання своєї нової ролі — «Сафо» у п'єсі Доде тогож наймення.

Це — перша Ноеліна роль уже не як дебютантки, але справжньої акторки, яка підписала з театром «контракт».

— *Enscote un tour! Ferme bien...*⁴⁷⁾ — читає в голос Ноель. І дивно чужим видається їй її власний голос.

Немов хтось інший втілює в неї і озивається її устами, живе в ній, відсуваючи на бік її власне життя...

Яку бурю викликала ця перша Ноеліна роль у Михайлівському Театрі!

Актриса образилася на директора, що приймає «Бог знає кого», коли має у повному комплекті першорядні сили.

Протестував і директор проти вирішення режисера дати Ноель — такій молоденькій! — роль сорокалітньої «Сафо».

Але режисер вперто стояв на своєму:

— Вона — і в п'ятдесят літ гратиме двадцятилітніх, як молода! — запевнював він. То-ж подолає нині і відквітаючу «Сафо».

І тільки тому, що в Петербурзі гостювала тоді знаменита й славна французька актриса Джейк Гаддінг, яка запропонувала Ноель ангажемент в театрі *Gymnase* в Парижі, одержала Ноель роль «Сафо».

— *Enscote un tour.* Ще поворот ключа...

Цей «поворот ключа», яким героїня Доде замикає свої двері, нарзтіж відчиняє перед Ноель її майбутність.

Але таблиця на Ноеліних дверях з означенням її нової професії, збентежила не тільки баронесу Софі.

⁴⁶⁾ кашкет.

⁴⁷⁾ Ще поворот ключа! Добре зачина.

— На віщо цей виклик? — схвилювався Іскандер. І сум відбився в його очах. Він добре розумів, яку незмірну вагу пересудів, осуджувань і обурення притягла уже на себе Ноель.

Але зауважив також, як різко змінилася вона від свого вступлення на сцені.

Якими рішучими стали її рухи, інтонація голосу, вся постать... Немов би виросла вона!

Тільки очі лишилися, як і раніш: спокійні і ясні.

— В старі часи, Іскандере, коли лицар виходив на бій за «свою правду», він виставляв перед своїм наметом свій писаний виклик. Те-ж зробила і я. І приймаю виклик кожного, хто хоче вийти зі мною на герц.

Чи вона гадає лишитись на сцені?.. О, ні! ні в якому разі. Занадто багато «рабства» в цих сфемерних тріумфах!

Сцена — лише засіб, щоб увільнитись цілковито від минулого. Але — не мета!

З хвилину Ноель пересуває на пальці перстень, що прийняла його, як наречена від Іскандера.

— Як стану вашою дружиною, — обіцяю вам це — замкнусь у гаремі і забуду про решту світа — всміхається вона.

— І помиляєтесь. Я-ж бо не мусульманин, а парсі.⁴⁰⁾ І обіцяв вам прийняти вашу віру, щоб нам можна було одружитись по вашому закону. У «парсі»-ж — гаремів нема. Наші жінки вільні і не заслоняють обличчя. Вас чекає цілком не те, що уявляють собі європейці за анекдотами П'єра Лоті!

— Тим ліпше! Принаймні впізнаю справжній Орієнт, а не мальований Бакстом⁴¹⁾ для балета «Шехеразада».

— А ось і запрошення до цього впізнання, — простягає перлиста своїй нареченій.

Іскандерові батьки кличуть Ноель, щоб перечекала в їхній родині, доки не буде усунено всіх перепон до щастя.

Вибрана сином наречена, хоч ще й не знайома, є вже їхньою донькою.

Перебування-ж її в родині необхідно й тому, що — Іскандер це знає — звичай велить, нащадкам Ахеменідів брати в подружжя тільки «жінок свого роду».

Ото-ж, Ноель треба «прийняти до роду» перед одруженням.

А для цього їй добре було-б ознайомитись зі звичаями, мовою, способом життя...

Що-ж до бажання Ноель, щоб Іскандер став християнином — батьки залишають йому повну волю. Зрештою, християнство таке близьке до «релігії Світла»... Ноель це побачить сама. Боятись їй нема чого...

⁴⁰⁾ Стародавня, перська віра „поклонників Святого Світла“, наслідуюча науку Заратуштри. Мусульманство насаджене в Персії насильством і хоч вкоренилося уже, але існує чимало персів, особливо зі старих, коренних перських родин, які притримуються „релігії Світла“, але потаємно, бо офіційно воно заборовено.

⁴¹⁾ Знаменитий російський маляр-декоратор.

Ноель цілує аркуш дрібно написаний чудернацьким письмом.
Вона ще не уміє читати його, але навчиться.

— Після «Сафо» — зірву контракт. Але — цей крок — необхідний, щоб назавжди і без повороту відмежуватись від минулого. А тоді — Персія.

— До «Маврів»? — всміхається Іскандер, заглядаючи у Ноеліні очі. — І це правда, не казка і не сон, внучко Сидова?

Він стискає Ноеліні руки. Голос його заламується зворушенням. А очі повні сонця, тепла, світла...

— Сид може жити і серед Маврів... відповідає Ноель своїм улюбленим прислів'ям.

І уриває.

Бо сонце в Іскандерових очах враз гасне. І сум наповнює їхню глибіню.

— Так... випускає перс Ноеліні руки. — Але Мавром... Сид не стане — ніколи!

Ноель кладе обидві руки на Іскандерові рамена:

— Так ліпше, любий! Не зрадить бо ніколи і нікому той, хто вміє бути вірним самому собі... і «своїй правді»!

МИРОСЛАВ ДОЛИНСЬКИЙ

„Старушка“

(Образок з большевицького Київа)

Печерська Лавра горіла золотими вогнями.

Малі церковці, порозкидані по горбах, пишались в гушавині садків, ніби жемчуги у зелених вінках, сяли наче сонце. Між ними, мов горда княгиня, підносилаь головна церква Печерської Лаври. — сягала своїми золотими вежами блакиті неба.

Біля неї — депо з боку, високо понад старими деревами, блищала небосаяжна вежа Лаврівської дзвіниці.

Колись гомінка й весела, голосила голосом могутніх дзвонів славу переможцям — від кількох літ стояла мовчазна й грізна, зітхаючи тільки стогоном нічних птиць.

Перед входом до забудувань, що колись належали до монастиря, стояла група прогульковців-галичан. Прийшли оглянути антирелігійний музей.

— Ось і Печерська Лавра — пояснював більшовицький провідник.

— Ось тут жили од віков найлютіші ворогі народу — говорив своєю російсько-українською мовою. — Вот здесь ані проводілі свою враждебную работу, вот понимаєте здесь пришел ім справедливої канец — і почав оповідати вже українською мовою, як старий сімдесятькількаліт-

ний ігумен знасилював, а потім замордував молоденьку дівчинку, як в підземеллях знайдено кості помордованих монахами людей, головно жінок та інші кошмарні історії. Закінчив свої довжезні «пояснення» запевненням, що тепер уже все на віки минуло, що тепер люди вже освідомлені й не моляться вже ідолам.

Якимось дивним тягарем прибили ці слова прогульковців.

Заскреготав ключ. Відчинилася брама в церковне подвір'я. Дехто ніби з горячі, дехто ніби, щоб поправити волосся, зняли свої капелюхи.

Входили до брами.

Старенька, сива, мов голуб, бабуся, одита в стародавнє чорне убрання, замішалася між них.

З поспіхом витигнула дрібну монету — потрібну для оплачення вступу до «музею», ткнула її в руку дверника й як мога скоро потюпкала в подвір'я.

Дверник глянув здивовано, хотів щось до неї сказати, але бабусі вже не було видно. Вона пригинаючись ще дужче, ніби ховаючись від погляду людських очей, пішла в напрямку головної церкви.

Ніхто не звертав на неї особливої уваги.

Прогульковці увійшли в церкву.

З внутра війнуло дивним холодом. Ніхто з них не відізвався. Говорила тільки історія мовою сторіч. Говорили й старі образи та різьби — своєю мовчанкою — про великих предків.

Мимоволі згиналися коліна перед святістю місця. Хилилась голова перед красою величі.

«Ето, товарищі, галавной нав» — перервав тишину провідник. Його голос звучав якось дивно прикро в цій святій мовчанці. Ніби скрегіт заржавілого заліза, то знову ніби скигління сови, прорізувався скрізь тишу в усі закутки церкви і відбивався пустим відгомном від святих мурів.

Майже біля кожного образу, різьби чи церковної споруди провідник відчитував антирелігійний напис і широко пояснював, приплітаючи все якусь страхотливу історію про «злочини» монахів.

— А тепер, таваріщі, підем оглянути образ, що ним особливо багато грошей виманювали монахи від непросвітих людей — і спрямував свої кроки до бічної каплиці.

Мов громом вражений, став провідник групи при вході до каплиці.

Перед вітарем клячала пригнена бабуся. Її чорну постать прикрашував жмуток сніжно-білого волосся, що визирало з-під полинявілого від старости шалю. На обличчя падав струмок соняшного світла.

Пооране глибокими зморшками, мінилось жовто-білою краскою і нагадувало радше людську тіль, ніж живу людину. Очі вдивлені в чудотворний образ. З них горів якийсь дивний вогонь — здається той самий, що від віків горів перед образом у «вічній лямпі».

Неповорушна, задивлена в образ, клячала. Тільки її старі очі все більше відживали, тільки беззубі уста все з більшим притиском шептали молитву.

Дві великі сльози зкотилися по її обличчі — блиснули дивним блеском і впали на долівку — за ними покотилися інші.

«Што ти стара, сумаспешна, ілі што?» — проговорив по хвилі провідник. В його голосі був відгомін, збентеження, що переходило в лють.

Не здригнулася, не ворухнулася, не бачила, не чула нічого.

«Што ето за безобразіе?» — закричав люто провідник.

«Пашла вон к'чорту!» — сердився далі.

А бабуся схилилася ще нижче, якось судорожно схопилася кістлявими руками за ступні престола. Притискалася все дужче до землі, ніби хотіла, щоб та прийняла її до себе. Усе палкіше шепотіла молитву, усе пристрасніше своїми безбарвними устами цілувала святу землю.

«Забратъ ету сумаспешную сволоч!» — закричав провідник на якогось посіпаку, що саме з'явився в дверях церкви, ніби кимось прикликаний.

«Хаді, стара!» — проговорив посіпака беручи бабуся за рам'я.

Вона впала «хрестом» на землю. З почервонілих очей вже навіть сльози не лилися. Уста вже не шепотіли молитви, тільки тиснулися до кам'яної долівки.

З цілою брутальністю шарпнув посіпака бабуся за рам'я й відірвав її від сходів.

«Вот какал!» — злісно пробурмотів.

Глянула на нього очима, що мов два червоні вогники горіли глибоко в голові і прошепотала:

«Не даєте, гади, помолитись й перед смертю нашому Богові? Він вас тяжко зкарає».

Непритомну поволікли з церкви.

Грізно дивилися старі ікони.

ЛЕСЯ БОРИСЕВИЧ

Дитяча тюрма

Новий рік зустрів мене в дорозі. Народне повір'я каже: — Хто в дорозі новий рік, той весь рік буде їздити. —

Наперекір традиції мене не пустив до хати жоден вчитель, а порадили зупинитись у вбиральниці Шури, яка промишляла тим, що пускала до хати переночовувати заїзжих людей. Вона вдова, чоловік помер, засланий до Сибіру, має дочку, а платня така мізерна, що нема з чого жити.

Кімната маленька, стіни закраплені клопами. З печі смердить кабанячим м'ясом, від якого нудило.

Сьогодні має прийти підвода і я поїду на нове місце роботи. Що чекає мене там?..

О 12. годині хтось постукав до хати. Це був добре вишиваний чоловік, який ледве вимовляючи, назвав себе вчителем. Цілу ніч зустрі-

чали новий рік, а на ранок виїхав до станції і ще не встиг прохмелитись.

Поклавши на сані свої речі, закутавши дітей, я сіла і взяла віжки в руки. Зпереду їхав п'яний вчитель, мої речі раз-по-раз зсовувались, п'яний візниця теж мав нахил упасти, але своєчасно пробуджувався. Вся надія була на старих, виснажених коней, які, скільки мали сили, тягли, бо почували, що йдуть додому.

Дорога йшла лісом, подекуди перерізуючись річкою. Села і оселі зустрічались рідко.

Ми виїхали о першій годині, їхати було 30 км. і ледве о сьомій годині доплентались до школи.

У п'ятмі переді мною виріс трьохповерховий будинок, блимаючи подекуди вогниками.

Мене ввели в велику нетоплену кімнату, де стояв стіл, дві лавки, на підлозі валялися папірці, недокурки.

В школі знали, що приїде нова учителька з маленькими дітьми, але кому яке діло до цього...

Наспіх затопили грубку, зігріли води. Погодувавши дітей, я зсунула лавки, зробивши примітивне ліжко, поклала їх спати, а сама сіла біля вікна.

Перша зустріч не обіцяла нічого доброго... Замислившись, я задивилась на ті чудесні везерунки, що їх майстерно малює дід Мороз. Це вічне, а життя таке мінливе...

На ранок мене викликав директор школи. Це був 19-річний комсомолец, тільки що скінчивший педагогічну школу. Він говорив: «Обуються, одіються, сарвивається», але мав у кишені комсомольський квиток, знав кілька гучномовних фраз, а тому й був директор.

Вислухавши мене, скривився, що в його школу надсилають ворожий елемент (я була дружина «ворога народу»), крім мене працював українець, математик, він мав нещастя родитись в дворянській родині. Батька застрелили селяни. Самоучкою вибившись в люди, великим зусиллям волі вивчився льотній справі, але вигнаний з армії під час чистки 1937. року.

Це була одна із двох інтелігентна людина серед моїх колег-вчителів. Ще виділялась на цьому темному тлі учителька німецької мови. Вона випадково попала в школу, бо хотіла допомогти своєму чоловікові закінчити освіту, яку в свій час не міг придбати, бо був репресований.

Останні колеги були такі однаково-сірі, як горобці при порошній дорозі. Чоловіки бачили сенс життя у горілці та в швидких перемогах над жіноцтвом, яких зовсім не треба було перемагати. Жінки цікавилися новою сукнею, бігали в черги, підслуховували, складали плітки, злостялися між собою за мужчин, вмішуючи в свої гидкі справи дітей-учнів.

Підлабузництво до директора, а особливо його дружини, яка, до речі, керувала школою, не мало міри. Мені пригадується така сцена. В мене в кімнаті сиділа моя сусідка, дружина репресованого математика, про якого я згадувала вище. Це була «тонна» дама, дочка московського кравця. Вона мала багато кавалерів і тепер жалувала переді мною, що її доля загнала в цей «медвежий куток». Вона виїшла за-

муж лише тому, що її чоловік був син дворянина. І дійсно між ними мало було чого спільного.

Так вернусь до початого. Вона сиділа та іронізувала директоршу, неохайність якої та невмілість одягатись викликали в неї відпорну гримасу.

Раптом хтось постукав у двері. Ввійшла директорша і лице моєї нової знайомої засіяло, як блин, помащений добре маслом. Вона милувалась, як зі смаком була одягнена «директорша».

Це підлабузництво виявлялось у всьому, що складає щоденне дріб'язкове життя. Спочатку це обурювало, але мені радили мовчати, а потім я стала радити мовчати...

Директор школи високомірно виділив мені 5. класу. Це давало маленький кусок хліба, але робити нічого. Після страшного безробіття, голоду, холоду, зневаги, наруги — це вже здавалося якимсь щастям.

Від колег я довідалася, що 5 «г» то є незвичайно недисциплінована класа, що попередній класовод-комсомолец тікав з годин, був обильований, обсмарканий, обписаний крейдою...

Його учні прозивали «сопля».

Після розмови з директором та колегами я пішла ознайомитись зі школою. Величезний трьохповерховий будинок, колишня фабрика грава Уварова, був розділений таким способом: Перший поверх — праворуч, велика, холодна зала з примітивною сценою, ліворуч — довгий коридор, по сторонам якого були класи, другий поверх теж класи, а на третьому жили вчителі.

Класи вражали холодом і брудом: стіни, підлога були вкриті плямами чорнила, парти стали порізані і розписані брудними словами.

Я вийшла на двір: це був надзвичайний мальовничий куточок, який у кожній порі року мав свою красу.

Навколо школи чорно-синьою стіною стояв ліс, прорізаний сріблястою річкою. Перед школою простирався великий став. На горі, серед дерев виглядав стародавній замок, праворуч від школи мовчки стояв водяний млин.

Здавалось, що природа зробила все, щоб в цій красі вирощувати людські квіти — дітей.

Здавалось, що в цій красі можна стати поетом, художником, один, щоб словами, другий з пензлем в руках, змальовували всю красу природи.

Над ставом йшла алея гостроверхих ялинок, яка вела вгору до замку. В ньому містився дитячий будинок, а мої школярі то — діти з дитячого будинку, і я вирішила ознайомитись з ними.

Назустріч мені бігла купка дівчат: сірі довгі пальто, неохайно одягнені капелюшки, хустки, на ногах драні черевики — це були безпритульні діти, але їх одяг був настільки різноманітний, що це впадало в очі.

Дівчатка безцеремонно розглядали мене, голосно критикуючи мов вбрання.

Чим ближче я підходила до дитячого будинку, тим більше в очі впадала страшна рука руйни: загорожі не було зовсім, стіни будинку були настільки обшарпані, забруднені, що нагадували старця. Вікна побиті, а місцями зашиті фанерою.

В будинку вражав гидкий запах клозетів, які в великій кількості були розміщені при вході.

Внутрішні прикраси, античні фігури, — все було забруднено, напівзруйновано. Замок зі службовими приміщеннями складав літеру «П». Тут жило 540 сиріт-дітей.

Великі, холодні спальні були заповнені великою кількістю ліжок, вкритих брудними, сірими ковдрами. Зверху лежали брудні, неохайно збиті подушки.

Кругом стола, на ліжках, а подекуди на стільцях, в пальто, в шапках, сиділи діти.

Привітавшись до них, я не почула відповіді. Зпід лоба, суворо, не по дитячому оглядали вони мене. Здавалось, в їх очах було написано: «Ще одну прислали на нашу голову»...

Я звернула увагу на їх брудні руки, лице. Діти сказали мені, що вже другий місяць не працює водопровод, а тому вони не мийться, а ходити до річки холодно і слизько.

На руках у дітей помітно було коросту, екзему, і інші хворобливі плями...

Я спитала: «Хто їх батьки?..»

Ці діти добре пам'ятали своїх батьків. Вони загинули від голоду в 1932—1933 рр. на Україні, або були розкуркулені. Переважна кількість дітей були українці.

Відповідали вони суворо, скрізь зуби. Їх привчити і прищепити їм соціалізм було занадто тяжко. Вони по дитячому мстились, бачучи в своїх педагогах, вихователях безпощадних ворогів, які хочуть щоденно їм довести, що вони є будівники соціалізму, того соціалізму, який вмертвив їх батьків, відірвав їх, як смерч від усього рідного і кинув в цю брудну, голодну, холодну тюрму, що звалася дитячим будинком.

Їх шмста не знала міри. Вона була така вигадлива, якою може бути дитяча фантазія.

Ідучи зі школи, вони зимою ламали олівці, ручки, а в літку кидали їх в ставок, розбивали об лід каламарі, рвали зошити, книжки.

На ранок одержували все нове і знову нищили.

В перші дні мого приїзду я була збуджена тривожним тупотом і криком «Пожар!!!»

Похопливо одягшись, я вибігла з кімнати. Горів дитячий будинок. Хлопці пекли морожену картоплю в підвалі замку, потім накрили старими пальто, які поволі загорались.

Підпалювали з горища, з підвалу, хто як умів...

Годували не тільки голоднє, але й гидко. Черви, таракани в їжі були звичайною приправою...

Діти боролись, як вміли: крали білизну — міняли селянам за їжу.

Більш сміливі находили шматочки сталі, вигострювали ножі і зібравшись 7—11 чоловік виходили десь в лісок і чекали на селянку, яка йшла з пакунками з крамниці.

Перелякана селянка віддавала все, при чім вона ніколи не жалілася, а лише хрестилася, що жива додому дійшла.

Одночасно зі мною в дитячий будинок приїхала комісія на чолі з жидом Самуїлом Каганом.

На цю комісію ніхто багато надії не клав, вже всі звикли: комісія приїде, скрізь підметуть, підмиють, навіть обід кращий дадуть.

Комісія походить не бачучи нічого, що є справді, добре закусить і зап'є чаркою з директором, коли він лишається, коли він намічений до зняття, то з новим вип'є і покритикує роботу старого.

Так було і на цей раз. Директором цих нещасних, обездолених дітей, батьки яких були загублені жидівсько-большевицькою сваволею, став жид Самуїл Каган. Це був один із ступнів його кар'єри, яку щойно починав.

Товстий, з брудними нігтями, з слиною коло рота, в брудному кімнаті він ходив серед дітей, напамповуючи їх революційним духом.

Всі питання, все, щоб тільки його не питали, він завжди починав і кінчав революційним торохкотінням.

Улюбленою його мрією було: стати на першому місці в ССРСР, про що він завжди доводив на педагогічних нарадах: «Ми, (то є дитячий будинок) — на першому місці в ССРСР по футболу».

І коли я не витерпівши спитала його: «А по якому місці в ССРСР ви по вошам?..», то почувла цілу тіраду про невміння революційно мислити.

«Сука...а! Сука...а!» — лунало з вікна, де купка хлопчаків, набравши повні груди кисню, викрикувала це гидке слово, ледве чи розуміючи його сама. Але, очевидно, розуміла, бо сміх і примовки, які вони додавали, говорило за їх розуміння.

Олена Федіровна розгубилася. Вона йшла з кошиком білизни до річки, і, здрігнувши від несподіванки, зупинилась серед дороги. Беспомічно оглядаючись, вона спочатку не розуміла до кого це відноситься, але уяснивши собі, що до неї, вернулась назад.

За годину її вже виймали з петлі, і як не намагались вчителі роз'яснювати учням гидоту цього слова, воно так і лишилось за Оленою Федоровною, яка ледве витримала до кінця учбового року, і, нервово захворівши, виїхала зі школи назавжди.

Нема жадної школи в світі, аби учні не давали прізвища своїм учителям, але той дитячий гумор ніколи не може бути порівняним з тою страшною зневагою, яку діставали всі без виключення вчителі цієї дитячої тюрми.

Я «мала щастя» бути класним керівником 5 кл., там і викладала свій предмет.

Кляса ця мала надзвичайну, навіть і для тої школи недисциплінованість. Вчителі виходили стурбовані, знервовані, і вважали ліпше дати дві-три лекції в інших клясах, аніж в 5 кл. «2.» Я цілком солідаризувалась з ними і не знала, як підійти до них.

Прийдеш спокійний, зрівноважений, почнеш виклад, тільки повернешся до дошки, щось написати, як починається кошачий концерт. Повертаєшся лицем — все тихо, немов би нічого й не було й так на протязі тижнів.

Мене огортав розпач, але іншого виходу не було, крім того я знала, що маю справу з педагогічно залуценими дітьми.

І ось два випадки привели класу до певної, хоч по тій школі судячи, рівноваги.

Вибившись із сил, бачучи, що я нічого не вдію, я вирішила перед початком оповідати якісь казки, цікаві пригоди, оповідання і переривати їх на самому цікавому місці.

Так зацікавлюючи їх, я казала, коли вони, учні, будуть сидіти тихо і уважно ставитись до навчання, то я в наступний раз продовжу.

Ця метода несподівано дала такі наслідки, що навіть мої колеги адивувались, але визнавши, яким способом я стримувала звірячі інстинкти своїх вихованців, стали залерувувати, мовляв, я порушую формальний порядок лекції.

Формалізм у советській школі, як і у всьому житті советському, був над усе...

Другий випадок був ще цікавіший, бо, очевидно, що «з вовками жити, по-вовчому вити».

Дзвоник збирав дітей на чергову лекцію. В темному кутку коридора, де були двері до моєї класи, купка хлопчиків зчинила бійку. Я підійшла і почала спокійно вмовляти їх сісти на свої місця. Хлопці з неохотою кидали бійку і йшли до класи, а двоє уперто не хотіли заходити. Пройшло 5 хвилин — лекція не починалась. Я зачинила двері і почала виклад, в цей час розчинились двері і один із хлопчиків називав мене: «Т...а!»

Гнітюча тиша наступила в класі. Я в першу хвилину так розгубилась, що не знала, як бути далі. Але якась страшна сила опанувала мною, я підійшла до цього хлопця і вдарила його по обличчю.

Це був дуже ризикований вчинок, бо за блудливим фарісейством советської дійсності, вдарити учня каралось тюрмою, хоч сам уряд садив дітей до тюрми вже з 12 років.

І несподівано я стала найбільш улюбленою вчителькою цих нещасних збосячених дітей. Їх психологія не йшла вище бійки, брудної лайки, і, очевидно, коли я зробила так, як зробили б вони в цьому випадку, то це і стало авторитетом для них.

Робила я для них все, що було можливе: відвідувала їх в дитячому будинку, намагалась аби поліпшити їх санітарний стан, їжу. Відвідувала хворих своїх учнів в лікарні, посила їм гостинці. Давала взуття своєї старшої доньки, бо хоч будинок мав мільйоновий бюджет, діти, за недоглядом, ходили босими ногами по снігу.

Мало родин, я не кажу про енкаведистів, жидів і тому подібну наволюч, яка жила чужим коштом, мали такі кошти на виховання своїх дітей, які мав дитячий будинок, але в родині батьки відривають від свого рота і дають дитині, а в дитячих будинках було навпаки. Набирали величезний штат урядовців, служниць, виривали у дитини $\frac{3}{4}$ того, що асигнувалось на неї, і зрештою діти були кинені самі на себе.

Пригадую такий випадок: під час викладу в класі два хлопці почали стиха сміятись, я запитала, в чім справа, але хлопці зчервоніли й замовкли.

Я вирішила довідатись, що було причиною їх сміху: підійшла до них і стала лицем до дошки. Спереду цих хлопчиків сиділа дівчинка

з дитячого будинку, в заправній хустці, по якій лазила незчислима кількість вошей.

Виявилось, що весь дитячий будинок заражений вошами, що мені і дало підставу спитати у директора дитячого будинку Когана.

«На якому місці в СРСР стоїть дитячий будинок по вошам?» — бо він увесь час пишався, що цей будинок дитячий є перший в СРСР по футболу.

Інші вчителі, за винятком одиниць, формально провадили виклади, а все останнє, що було по-за межами школи їх не цікавило.

Школа була мішана: вчилися хлопці й дівчата разом від 1 до 7 класи. Вчилися разом і ненавиділи одне одного до якогось садизму.

В дитячому будинку спальні були розташовані у високих залах, де бігало багато пацюків.

Дівчата їх страшно боялись, лягаючи спати, будували з дощок цілі барикади, але хлопці знаючи страхополохість дівчат нарочито вкидали дохлих пацюків в ліжка і цим викликали страшний жах у дівчат.

Забобонні служниці нашіптували дітям про всяких бродячих духів в цих високих, але напівтемних залах, де все нагадувало середньовіччя.

І от хлопці з'являлись вночі перед заляканими дівчатами на високих милицях, в білих простирадлах. Коли до цього додати тяжкий стан первової системи цих дітей, то можна собі уявити, що переживали ці нещасні дівчатка, кинені лихою долею в цю дитячу тюрму.

Дівчача природа любить прикрасити ліжко, стіл, кімнату, а хлопці з якоюсь невимовною злістю руйнували все це.

В класі дівчата сиділи окремими рядами, і, як тільки дзвонив дзвоник вибігали прозогом з класи.

Мене це зацікавило — з великими труднощами довідалась я, що під час перерви хлопці обхаркували дівчат.

Робили це в такий спосіб: набирали повний рот слини і харканням плювали на нещасних дівчат. Тому вони і муєли тікати з класи.

Крім безпритульних дітей в цій школі вчилися ще діти селян, стосунки з якими дітей з дитячого будинку мали особливу форму.

Безпритульні діти, особливо хлопці, вимагали якусь данину від сільських хлопців: яблука, цибулю, хліб, картоплю і — все, що тільки можна було від них дістати.

Не виконати не можна було, не можна було й сказати вчителю або батькам, бо за це чекала страшна бійка.

І от були часті випадки, коли селянський хлопець не ходив до школи кілька днів, бо не мав данини.

Сільські хлопчики теж дико ставились до дівчаток, з якими ходили до школи: били їх, плювали на них, а пізніше, як виростили, примушували гуляти або спати з ними, хоч у дівчини й не було найменшого бажання.

Про все це дізнатись було тяжко, бо вийти з тої орбіти, в якій вони, діти, були, ніхто не наважувався.

Дитячий колектив з усіма його болістями, горем, стражданнями,

як моральними так і фізичними, мав якусь корпорацію — не видавати, хоч би й найгірший вчинок.

А коли ще додати виняткову інертність вчительського колектива, його аморальність, нещирість, п'янство, недовготривалість на одному місці, то й не диво, що в школі та дитячому будинку було все в такому жахливому стані, який мав справжню назву — дитяча тюрма.

(Кінець буде в слід. числі).

Проф. Б. МАРТОС

Василь Доманицький

II.

Безперечно, головною причиною такого успосіблення Д. був його тісний зв'язок з селом, близьке знайомство з селянськими потребами та свідомість того, що підняти культурний рівень села неможливо, як що не перебороти ті злидні, які тоді панували в селянських хатах.

Можливо також, що тут виявився вплив О. Кониського, з яким В. Д. був у близьких відносинах. Кониський взагалі в той час користувався великим впливом серед укр. громадянства: «Особливо давався Кониському, каже О. Лотоцький, секрет знайти ключ до молодих душ... Згаданий секрет свій Кониський утілював, і все інше, для української справи, заохочуючи молодь до практичної роботи».¹⁾

Для молоді О. Кониський був учителем і духовним батьком. Коло нього гуртувалося чимало молодих людей, що пізніше відіграли значну роль в історії укр. відродження.

О. Кониський добре розумів значіння кооперації для справи укр. відродження. Замолоду він листувався з М. Баліним, сам пропагував ідею кооперації і навіть брав участь в організації де-яких кооперативів. Так, Г. Новополін згадує, що перше Катеринославське споживч. т-во «Ощадність» сполучено з найменнями Баліна та Кониського».²⁾

З другого боку, в Києві ще були живі спогади про працю першого укр. теоретика М. Зібера та про перше Київське спож. т-во, одним з учасників якого був проф. В. Антонович, про вплив якого на В. Дом. вже я згадував.

Правда, невдачі Київського, Харківського і інших спожив. т-в, заснованих в шістьдесятих роках минулого століття, дуже охолодили укр. громадянство що до кооперації; а все ж ще залишилося немало людей, які розуміли, що всі ті невдачі пояснювалися умовами того часу і впершу чергу слабим розвитком культури. Як і Балін, вони розуміли, що розвиток кооперації тісно зв'язаний з працею культурно-просвітньою.

¹⁾ О. Лотоцький: „Сторінки минулого“, I, стор. 63.

²⁾ Г. Новополін: „Шлях розвитку Дніпропетрівської робітничої кооперації“, „Праці Наук. досл. катедри кооп.“ IV., ст. 6.

В той час витворився особливий тип патріота — «культурника»; це були люде, що ставили своїм національним завданням активну працю на полі культурно-просвітньому. Здебільшого це були люде молоді, що ставали в опозицію до «старих», які позамикалися в своїх кабінетах за археологічними й подібними студіями і одійшли від життя.

З цієї молоді виділився тісний гурток приятелів, які довго потім були зв'язані спільною працею, спільними поглядами та взаємною симпатією: С. Єфремів, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, — всі з близького оточення О. Кониського.

Видавництво «Вік».

В перший же рік студентського життя (1896 р.), з ініціативи Д. Антоновича, було закладено видавниче т-во «Вік», до складу якого ввійшли, окрім Д. Антоновича, всі згадані вище п'ять приятелів. Зпочатку товариство обмежило свою діяльність тим, що члени його переписували й подавали до цензури твори різних авторів; а коли цензура дозволяла якийсь твір, то передавали його існуючим тоді видавництвам. Але потім О. Кониський зібрав серед своїх знайомих 75 карб., а Д. Антонович дістав через свого батька від В. Семиренка (відомий укр. меценат) 100 карб. От з цими то незначними коштами (90 доларів) і взялися молоді видавці за працю.

Було рішено видавати невеличкі дешеві книжки («Метелики»), призначені головним чином для селянського читача. В першу чергу видано було О. Кониського: «У тісної баби», І. Франка: «Абуказемові капці» та кілька популярних книжечок. В. Д-кий написав для цього видавництва свою першу популярну брошуру: «Про Лікурга», на жаль, цензура її заборонила. Взагалі т-ву довелося зазнати дуже багато перешкод з боку цензури.

Цензура забороняла переклади і популярні книжки, бо відомий закон 1876 р. дозволяв друкувати на українській мові тільки оповідання, театральні п'єси та етнографічні праці.

В 1892 р. цензори одержали наказ ставитись до укр. книжок з особливою суворістю, а в 1896 р. було наказано зовсім не допускати до друку українських книжок, призначених для дітей, хоч би й найневиннішого змісту. Таким чином було заборонено, наприклад, книжки лікаря Черняхівського: «Про віспу», «Поради жінкам, як їм дужими бути», О. Шишка: «Поради матерям», а також читанки для дітей і т. п.

Але наші видавці не падали духом і надсилали до цензури все нові й нові рукописи. Коли якусь забороняла цензура в одному місті, посилали в друге. Виявилось, напр., що цензура в Петербурзі була милостивіша до укр. книжок, ніж ті цензори, що сиділи в Україні.

Тим часом в Росії почало віяти новим духом. Всеросійська виставка в Нижньому Новгороді (1896 р.) виявила страшну відсталість як духовної так і матеріальної культури в Росії. Виявилось, напр., що в Росії рахувалося тоді лише 9% грамотного населення, в той час, як в Швейцарії понад 90%. Навіть царська бюрократія жахнулася такого стану, земства (місцева самоуправа) поставили своїм ближчим завдан-

ням піднесення грамотности, боротьбу з хворобами на селі, взагалі піднесення культурного стану населення.

Заговорила вся російська преса, вказуючи на неможливість довше терпіти таку відсталість Росії від держав західноєвропейських.

Разом з тим почав зростати опозиційний настрій серед широких кол російського громадянства. Створився сприятливий ґрунт для пропаганди революційних партій. Почалися студентські хвилювання. Жандарми переводили труси й арешти, засиляли підозрілих осіб в північні краї Росії; але ніщо не помагало. Навпаки, коли революціонерка Ветрова облила себе в тюрмі нафтою і спалилася, то вибухли величезні студентські розрухи (1897 р.), що закінчилися студ. страйком по всій Росії (1899 р.). Студенти одмовилися складати іспити. Через це і В. Доманицький мусів пробути в університеті зайвий рік.

Навіть всемогутній царський уряд змушений був рахуватись з загальною опінією і де-що попустити віжки. Це дало можливість і видавництву «Вік» поширити свою діяльність, розпочавши видання творів україн. класиків, під назвою «Укр. бібліотека». Першою книжкою йшли «Повісті» А. Кримського.

В. Д-цький з самого початку брав діяльну участь в т-ві «Вік»; з окрема він взяв на себе тяжкий обов'язок коректора і виконував його, можна сказати, з захопленням: правив коректуру на вулиці, чекаючи трамваю, правив її у трамваї, правив її за обідом і т. д. Це дуже характерна риса В. Д-кого: він брався за кожену справу, хоч би й найдрібнішу, а взявшись, робив її не тільки сумлінно, але можна сказати, з любов'ю і навіть захопленням.

Найбільшою працею видавництва «Вік» було видання збірника: «Вік» з нагоди століття з дня виходу в світ «Енеїди» Котляревського, себ-то століття новітньої української літератури. Трьохтомовий збірник містив ліпші твори всіх скільки-небудь значних українських письменників за сто літ, з їх біографіями та світлинами.

Складання й видання цього збірника коштувало величезної праці. Приходилося збирати матеріал, вибирати з нього що найліпше та найбільш характерне для даного письменника, вести з авторами переговори; треба було збирати світлини та біографічні відомості авторів, з яких багатьох вже не було в живих. Отже треба було розпочати колосальне листування.

Треба було також добути на видання гроші: потрібно було понад 2000 карб., а товариство мло лише 100 чи 200. Але й це не залякало видавців. Знайшли друкарню, власник якої В. Кульженко погодився друкувати збірник на борг (пізніш з цієї друкарні вийшли і перші українські гроші).

Видання збірника: «Вік» було цілою подією, не тільки тому, що це була перша історія української літератури в зразках, а й тому, що вона показала тодішню силу українського руху. Коли було оголошено передплату на збірник, то передплатників зголосилося і надіслано грошей стільки, що видавці мусіли збільшити наклад видання. Разом з тим ця книжка своїм імпрезантим виглядом та змістом послужила як найкраще для пропаганди: вона показала живучість української культури, живучість українського національного руху, що не дивлячись на систематичні адміністративні переслідування, створив таку високоцін-

ну літературу, якою сміло міг пишатиь. Багатьом так званим «малоросам»^{*)} це розкрило очі; багатьом слабодухим українцям надало сили й віри в майбутнє.

Хвороба.

По закінченні університету (1900 р.) В. Доманицький був професором в приватній гімназії Валькера в Києві та вихователем в інтернаті. Разом з тим він не кидав і своєї наукової, літературної та громадської праці.

В літі 1901 р. йому довелося бути з учнями цієї гімназії на екскурсії в Криму. Між іншим було вирішено пішки піти на найвищу кримську гору Чатирдаг. Коли екскурсія спинилася на ніч в готелю, Д-кий з властивою йому експансивністю з кількома особами пішов вперед на самий верх гори, щоб бачити звідти, як буде сходити сонце. Тому, що на горі було холодно, а до того ще Д. був дуже зморений, він застудився і дістав плеврит.

Його організм, здоровий від природи, але виснажений невсипуною працею, не переборов хвороби. До того ж Д., повернувшись восени до Києва, не берігся і один раз дуже змок на дощі; занедужав на туберкульозу і на вимогу лікарів мусів залишити працю в гімназії та від'їхати на лікування в Крим, де й прожив кінець 1901 р. та майже весь 1902 р.

В Криму тоді бувало на лікуванні багато видатних московських письменників: між іншим Д. познайомився там з М. Горьким, А. Чеховим. Але життя в Криму зовсім його не тішило, як видно з його листів, він там дуже нудився, що, безперечно перешкоджало поліпшенню його здоров'я. Але в своїх листах до знайомих, повних веселого гумору, він нарікав лише на дощ та на те, що приятелі мало пишуть. Що ж до свого здоров'я, то, напр., пані Г. Берло писав (15. X. 1901): «Усе обстоїть благополучно, і в легких нічогосінько нема, себ-то зловредного».^{*)}

Так він заспокоював своїх приятелів, хоч в тих же листах згадував про креозот (лік од туберкульозу).

Хорі на туберкульозу, звичайно бувають егоїстичними і нічим, окрім своєї хвороби не цікавляться. В. Д. навпаки, сам хорий, весь час з підвищеною температурою, в листах турбується здоров'ям інших, цікавиться громадськими справами, зокрема новою організацією високошкільного студентства, що тоді саме заводив новий міністр освіти. «Якось чудно, писав він Г. Берло, читати об'явки, що ректор «приглашає г.г. студентів на вибори старост». А давно ще було, що за сю посаду без дальших розмов, тягли у дядькову хату?»^{*)}

Тодішні методи лікування туберкульозу були ще дуже недосконалі. До того ж Д-кий не шанував себе і продовжував вперто працювати; працював по 10—12, а часом і 14 годин на добу. При таких умовах, розуміється, лікування посувалося дуже помалу.

*) «Малороси» не визнавали себе українцями, балакали московською мовою й не вірили в розвиток української культури.

*) Ганна Берло: «З листування Василя Доманицького» (Збірник: «За сто літ», Київ, 1927, ст. 227).

*) Там же стор. 230.

Не оправившись, як слід, В. Д. повернувся додому і, як звичайно, зараз же з головою кинувся в громадську працю.

У себе в Колодистому на Різдво 1902 р. він улаштував ялинку для школярів із співами та читанням віршів. Брат його Платон, студент, читав байки Глібова. В ті часи такі ялинки на селі були великою радістю; можливо навіть, що це була перша ялинка, влаштована для сільських школярів. Пізніше такі ялинки стали дуже частим явищем на наших селах.

На те саме Різдво В. Д-кий улаштував у школі читання для селян Гоголевого «Тараса Бульби» (по українськи) з світляними картинами, випозиченими у Київському Товаристві Грамотности. На селян це читання зробило колосальне враження, особливо коли дійшло до виборів кошового отамана в Запорозькій Січі, і Д-кий представляв, як козаки вигукували: «Кирдягу, Кирдягу» — «Бороданя, Бороданя».

Але вже на провесні 1903 р. він знову мусів відїхати лікуватись попереду в Уфимську губерні, на кумис, а потім за кордон, де перебував у різних санаторіях в Рагузі (Далмація) та на острові Корфу.

Лікуючись по санаторіях, Д. не поривав із своїм селом; він листується з селянами в справі заснування кредитового кооперативу, даючи їм різні поради.

• Ще в 1901 р. селяне подали прохання про дозвіл відчинити в с. Колодистому ощадно-позичкове товариство. По тодішніх правилах в Росії доводилося прохання подавати аж до Мін-ва Фінансів і дуже довго чекати на відповідь. Але нарешті тепер прийшов і дозвіл з Петербургу; треба починати справу, і Д-кий з далекого краю пише селянам листи, дає поради, що треба зробити на перших порах, щоб добре налагодити справу.

Разом з тим він не кидає й літературної праці, перекладає романи Золя й ін., навіть лежачи хворий в ліжку, диктує переклади сестрі.

Проте все це його не задовольняє, він рветься додому; життя на чужині стає нестерпним, і в 1904 р. він повертається додому, у своє Колодисте.

З цього часу починається особливо напружена праця Д. на кооперативному полі, праця, що дала блискучі наслідки. Почалась вона в с. Колодистому, почалась з малого; але скоро охопила й сусідні села. В скорому часі вплив Д-кого поширився на цілу Київщину, навіть на сусідні губернії і відбився на цілому українському кооперативному рухові.

Кооперативи в с. Колодистому.

Село Колодисте лежить в південно-західньому кутку Звенигородщини на межі з Уманщиною та майже на кордоні з Херсонщиною. В давнину були тут величезні дубово-грабові ліси, і сама назва показує, що воно було колись багате на «колоди». Кругом стелиться чорнозем, що може давати високі врожаї, як що коло нього добре ходити. Пізніше (1912 р.) брат Д-го Віктор на своїм полі довів урожайність до 31,5 сотнарів жита з одного гектару та до 360 сотнар. цукрового буряку. Але в ті часи селяне не вміли як слід обробляти землю, і врожаї у них не досягали й третини цього. Тож не диво, що В. Д. не раз роздумував

над тим, як піднести врожайність, як навчити селян ліпше обробляти землю.

Це було велике й свідоме українське село з населенням біля 2500 душ. Вже з давніх давен воно було не панське, а скарбове, отже не знало кріпацького гніту. Тому колодяни відрізнялися фізично і психічно від мешканців сусідніх панських сел; вони трималися з більшою гідністю, самоповагою й розважністю. Певно, що немалий вплив мали також і спогади з часів козаччини, що залишилися у населення, а сусідня Уманщина нагадувала про гайдамаччину. Під впливом козацьких традицій у тамошніх селян зберігся дух відважності й товариської солідарності.

Колодиські селяни уважно слухали, що їм казав попович Василь і міркували над тим, як поліпшити своє господарство. Але на дорозі цьому стояли дві перешкоди: малоземелля й недостача грошей. Починаючи від шестидесятих років минулого століття сільське населення України збільшилося майже у 2½ рази і хоч за цей час на Україні перейшло від дідичів до селян біля шости мільонів гектарів землі, а все ж недостача її відчувалася з кожним роком все дужче.

Шукаючи землі, селяни мусіли виселятись не тільки на кубанські степи та на Чорномор'я, а й на далекий Сибір. Від 1896 до 1907 р. за десять літ з Наддніпрянської України виселилося без малого двісті тисяч родин, себ-то біля мільону душ.

Селянство на Київщині мало ще менше землі, ніж селянство інших губерній України. Більше, як половина землі належала великим земельним власникам та скарбу, а у половини селян приходилось на двір менше як 5 гектарів придатної для хліборобства землі. Багато селян було малоземельних, а то й зовсім безземельних. Між тим, заробити не було де; хіба що на бурякових плантаціях, на цукроварнях та гуральнях. Але й тієї роботи було мало та й платня була невисока.

Кожне господарське поліпшення вимагає грошей, а грошей не було. Позичити можна було лише за високий відсоток: часом доводилося платити 20% річно, а то й більше. На Україні були тоді такі кутки, де люди платили за позички й 50% річно.

Нічого й казати, що при такому високому відсотку ставало прямо не вигідним робити якісь поліпшення за позичені гроші: куплена на позичені гроші машина або якесь знаряддя (сіялка, плуг і т. п.) менше приносила господарству користи, ніж доводилося платити відсотків за позику.

От тому-то колодиські селяни й вирішили заснувати ощадно-позичкове товариство.

Повстає питання: як прийшов до думки про кооперацію Доманицький, що був по своїй освіті філософ, що займався головним чином літературою, історією, археологією? Тут можна бачити вплив О. Кониського та проф. В. Антоновича, що замолоду займалися кооперацією. В. Д. був з ними в близьких стосунках і навіть де-який час жив в родині проф. В. Антоновича. Певно, йому не раз доводилося чути про те, як українські громадяни в 60-роках засновували споживчі кооперативи, які надії на них покладали. Взагалі буваючи в укр. товаристві, Д. мусів часто зустрічатися з людьми, що брали безпосередню участь в Першому Київському Споживчому Товаристві. Серед цих людей ще жива

була пам'ять про проф. М. Зібера, першого українського теоретика кооперації. Треба думати, що Д. читав і книжку Зібера про споживче товариство.

З другого боку в той час ідея кооперації була знайома вже й селянам, особливо на Київщині. В недалекій Херсонщині відомий український кооператор М. Левицький провадив велику працю по заснуванню артільей. Це будило селянську думку, примушувало шукати шляхів для поліпшення свого становища, і як один із способів до того, вказувало на спільну працю та самодіяльність.

Думку про кооперацію ширили серед селянства також і українські політичні партії. Револьюційна укр. партія (Р. У. П.), що була заснована в 1900 р. і в програмі своєї діяльності виразно зазначала всебічну підтримку кооперації; особливу увагу вона звернула на Київщину: в багатьох тутешніх селах вона мала не тільки своїх пропагандистів, а й таємні гуртки селян, в яких обговорювалися питання як політичного, так і господарського та культурно-просвітнього характеру.

Так само й укр. соціал-демократична партія, в яку пізніше перетворилася Р. У. П., в програму своєї діяльності прийняла підтримку кооперації всіх видів.

Взагалі українська інтелігенція того часу, особливо та, що була так чи інакше зв'язана з селом, дуже цікавилася кооперацією. Ті українські громадяне, які стояли близько до народнього життя, бачили в кооперативах не тільки спосіб до піднесення матеріального добробуту села; вони сподівалися, що кооперативи дадуть можливість виховати в селянській масі всі кращі громадські інстинкти: громадську свідомість, ініціативність, почуття солідарности, що були приспані за часів царського режиму.

Про кооперацію говорилося і в українських гуртках, що складалися з середньошкільної та високешкільної молоді, де взагалі питанням економічним уділялося в той час багато уваги. На таємних зібраннях обговорювалося питання українського національного відродження, господарського і політичного усамостійнення України. При цім вказувалося на ту велику роль, яку в цілому світі відіграє буржуазія (купецтво, фабриканти, фінансисти), як в господарським, так і в політичнім житті. Виникали гарячі дискусії: одні вказували на необхідність мати укр. купців, банкірів, фабрикантів; другі вважали це недосяжним в скорому часі через брак капіталу і непотрібним, вказували на те, що українське селянство та робітництво в боротьбі з чужонаціональною буржуазією: московською, польською, жидівською, швидче прийде до національної свідомости. За те, як на спосіб піднесення господарського стану укр. селянства, ремісництва та робітництва, вказувалося на кооперацію. Кооперація також повинна була привчити наших людей до організації та до громадської дисципліни; з кооперативних діячів повинні були виробитись українські знавці народнього господарства та української політики. Це сходило зерно, посіяне сорок літ назад Баліном і Козловим у Харкові, Драгомановим у Києві.

Іздуочи на свята та на літо додому, члени гуртків заводили знайомство з сільськими учителями, фершалами й іншими сільськими інтелігентами та знайомили їх з думками й планами, про які говорилося на зібраннях в гуртках, і пропагували заснування кооперативів. Подібну

пропаганду вели також агрономи та де-які священники, особливо ж ті, що замолоду були членами таємних гуртків.

При цій нагоді слід згадати відомого кооператора лікаря Йосипа Юркевича, що працював теж на Київщині, в с. Кривому, де на свої кошти поставив двохкласову народню школу, і брав діяльну участь в організації кооперативів. В с. Корнині він організував ощадно-позичкове товариство (1901 р.), а в с. Кривому — споживче (1906 р.); допомагав також організації кооперативів у сусідніх селах. Він приятелював з М. Баліним, листувався з ним. Балін навіть гостював у Юркевича в Кривому. Також і В. Доманицький був у приятельських стосунках з Й. Юркевичем і часто з ним зустрічався на ґрунті кооперативної діяльності.

Вище було вже згадано, що В. Д-кий був членом і гімназіяльного українського гуртка і університетського та брав діяльну участь в дискусіях на різні громадські теми; хоч він був на філософічному факультеті, але студіював і науки економічні. Тому то він цікавився й кооперацією і в балачках з селянами вказував на її значіння та на необхідність організувати кооперативи і в селі Колодистім. Колодиські селяни тим швидче відгукнулися на цю пропаганду, що серед них знайшлося чимало людей розвинених, ініціативних і добре грамотних, як наприклад, розумний, статечний І. Ненадищук, сільський філософ О. Пишний, молодий, запальний П. Уманець; так характеризує їх у своїх спогадах І. Мірний.^{*)} Вони були в приятельських відносинах з В. Д. Вони то й були основоположниками колодиських кооперативів.

Вичитавши про те, як було засновано в Таврії кредитове товариство, вони дуже цим цікавилися й написали В. Д-му листа з проханням подати свою думку в цій справі. Той був тоді далеко на лікуванні, але зараз же відписав, подав потрібні поради й прохав, щоб і його записали в члени товариства.

Селяни післали прохання про затвердження статуту. Т-во почало свої операції в осени 1902 р. В управі й надаірній раді були самі селяни; помагав їм місцевий учитель Порхвир Юркевич, що взяв на себе обов'язки діловода.

Як вже було сказано, В. Д. в селі тоді не було і товариство розвивалося дуже помалу. Перший рік в ньому було тільки 37 членів, позичок було видано лише на 415 карбованців; про те товариство втрат не мало і за рік мало навіть 2 карб. чистого зиску. Разом з тим воно стало осередком громадського життя в Колодистому. По словах одного із його учасників селянина Ненадищука, воно лише «животіло, але за те люди в неділю та в празник мали де посидіти та про всякі справи поговорити».

Починаючи з 1904 р., коли В. Д. повернувся додому на довший час і взяв на себе діловодство т-ва, воно оживляється, дістає кредит у Державному банку та в центральних установах дрібного кредиту в Петербурзі і видає позик вже на сотні тисяч карбованців. В 1906 р. воно охоплювало не тільки с. Колодисте, а й дев'ять околиць сел. Не дивно, що це товариство стало за зразок іншим селам на Київщині.

Дістаючи позику в кредитовім кооперативі за 9—10%, селяни мали вже змогу ввести деякі поліпшення в своє господарство та визволити-

*) „Літерат.-Науковий Вістник“ 1930. р.

ся від боргів лихварям, за які доводилося раніше платити нелюдські відсотки.

Друга селянська біда, це — селянський крамар, що продавав потрібний селянам крам за дорогі ціни, та ще й крам той був гіршої якості.

Крамарями на Київщині, як і скрізь на Україні, були здебільшого жиди. Жидам було заборонено жити на Московщині; через те вони мусіли залишатися на Україні, хоч їм там вже було й тісно, бо крамниць розмножилося значно більше, ніж їх було потрібно; особливо багато було їх на Київщині та на Поділлі. В селі, де було 2—3 тисячі населення, можна було знайти 10—15 крамниць; а в містечках з населенням 5—10 тисяч часом можна було нарахувати 60—70 крамниць. Кожен крамар мусів жити, отже кожен хотів заробити.

Здавалося б, що коли крамарів багато, то конкуренція між ними повинна б знизити ціни; але в дійсності цього не було; крамарі легко погоджувалися між собою і утримували однаково високі ціни; а щоб більше заробити, купували крам самий дешевий, отже гіршого гатунку, а часом навіть і фальшований.

Більше того, вони самі фальшували продукти: до нафти, до пива підливали воду; до крупів, гороху, пшона підсипали пісок, до муки — товчену крейду і т. п. Фальшування продуктів досягало надзвичайних розмірів, так що навіть загрожувало здоров'ю населення. Окрім того крамарі обмірювали й обважували покушця.

Проте було б помилкою думати, що так робили тільки жиди: крамарі українці й москалі робили так само: лише їх було дуже мало, так що це не так кидалося у вічі.

Між тим минули вже часи, коли селянин мав у своєму господарстві майже все, що потребував для життя; він вже купував не тільки нафту, сірники, мило та сіль, а що далі, то все більше мусів купувати такі речі, як борошно, пшона, олію, сало, оселедці і т. п. Більше того, у селянина з'явилися нові потреби: він став купувати риж, чай, а також гребінці, нитки та іншу ґалантерію, папір, олівці і т. д. А заможні селяни почали купувати такі речі, які їхні батьки вважали б за примхи.

Селянське господарство перестало бути натуральним і все більше зв'язувалося з ринком, попадало в залежність від торгівлі. Селянин продавав зерно, щоб купити рижу; селянка продавала прядиво та полотно, а купувала собі на спідницю фабричної матерії; при чім продавати мусіла за дешеву ціну, а купувати — за дорогу.

В. Д-кий добре бачив, як визискували крамарі селян, чув нарікання селян і хотів звільнити їх від цієї біди.

Він ознайомився з кооперативними книжками, які тоді були — а було їх тоді дуже мало — і рішив у своєму селі відчинити споживчу крамницю. І селяни пригадали стару приказку: «Дружній череді вовк нестрашний», або: «Дружно — непотужно, а один і при каші загине»; та й приклад опцядно-позичкового товариства показав їм, що не завжди буває: «гуртове — чортове».

Коли в 1903 р. Д. приїхав на якийсь час додому, то селяни звернулися до нього з проханням допомогти їм заснувати споживче товариство. «А то, — казали вони, — скрізь нас обдирають».

Отже ґрунт був підготовлений, Д-кий склав прохання до губерна-

тора і почав збирати серед селян підписи. Зразу ж записалося 14 чоловік, а потім прибавилося ще.

Коли перед Різдом прийшла звістка про затвердження статуту, Д-кого знов не було в Колодистому: він лікувався за кордоном. Селяни сами відчинили крамницю і зразу ж закупили крам на святки. Весною 1904 р. Д-кий повернувся з санаторії в Колодисте і гаряче взявся за справу обох кооперативів. «Тепер, писав він знайомим, я зробився простісіньким крамарем і бачу, що це річ гарна. Оце третій день ріжемо волів та козлові шкури на чоботи». Цікаво було б подивитися на цього філософа по освіті, як він у сільській крамниці важить, міряє, рахує, сам набуває практичного досвіду і вчить других.

На 1. січня 1905 р., себ-то через рік після свого заснування, Колодиське споживче товариство мало пайового капіталу 518 карб. та вписового 89 кар. 50 коп. Звісно, цих грошей було мало, довелося позичати, і товариство було винне ріжним особам 700 карбованців. Краму продано за рік на 4119 карб., при чім валового зиску одержано 535 карб., а з огляду на те, що справи товариства велись дуже господарно і видатки на утримання крамниці були не великі, чистий зиск за рік склав 228 карб. 59¼ коп. Для першого року діяльності такий її вислід треба визнати за цілком задовольняючий.

Але це була лише перша спроба; діло було нове; Д. мусів сам вчитись. Далі, здобувши вже досвід, можна було справу поширювати.

На що не відважились би селяни самі, за те беруться сміло, маючи такого доброго порадника. Через те крамниця в Колодистому розвивається значно ліпше, ніж по інших селах. Д. заводить безпосереднє листування з фабриками, виписує крам з перших рук, інколи цілими вагонами.

Успіх споживчої крамниці наводить його на думку почати спільний продаж селянських продуктів. О. Лотоцький у своїх спогадах пише, що Д. організував навіть безпосередній продаж сільськогосподарських продуктів за кордон.⁷⁾

Це був працьовник вправний, уважний та розважливий. На жаль, був нерозважливий що до свого здоров'я. Недужий, він увесь час бадьориться то в крамниці, то в канцелярії кредитового кооперативу, то серед краму, то з рахунками та рахівничими книжками, зовсім не дбаючи про своє здоров'я.

В споживчій товаристві Д. взяв на себе і рахівництво і діловодство, а фактично був і його головою. Тільки на голову він все висовував когось іншого, а сам допомагав йому порадами, наче інструктор.

Розуміючи, подібно Баліну, тісний зв'язок розвитку кооперації з народньою освітою, він організує продаж книжок, читання газет і на решті відважується збудувати кооперативний дім.

До того часу позичкове та споживче товариство містилися то в школі то в селянській хаті. А р. 1904 був вибудований дім, в якому внизу була крамниця споживчого товариства та шпихлір для комісового продажу зерна, а на горі канцелярія ощадно-позичкового товариства та простора саля для загальних зборів, читань та театральних вистав. Тоді саме повіяло свободою: стало можливим робити те, що раніш за-

⁷⁾ О. Лотоцький: „Сторінки минулого“, 1932. р. ч. I. ст. 219.

боронялося. Колодяни здобули дозвіл на продаж книжок, відкрили в кооперативнім домі книжковий склад та читальню. «Тоді, — каже Ненадицук, — українська книжка почала гуляти по селу».

Так здійснив Д-кий одну з мрій Баліна про заснування народніх домів, що вже самим своїм існуванням мали об'єднувати всі види кооперації, а разом з тим служити народній освіті. Яка трагедія: кооперативний дім у Колодистому збудовано в 1904 р., в рік смерті Баліна!

Кооперативний дім було збудовано громадсько-кооперативним способом: селяни купили на зруб ділянку лісу, сами зрубали його і довели до села безплатно, самі й будинок поставили по плану, зробленому Д-ким; платили лише майстрам. Тому будинок обійшовся якихось 2500 карбованців, тоді як наприклад, кооперативний будинок в селі Ряскиному (Полтавщина) коштував біля 40 тисяч карб.

Це була найцікавіша доба в житті Д-кого. Біля нього купчилися свідоміші селяни, котрі читали книжки й часописи та вели з Д. розмови з приводу прочитаного. В товариський читальні передплачувалося тоді біля 40 газет та журналів, і Д. захоплював селян як найбільше читати: «Наше горе, казав він, що ми не освічені».

Але не кожен умів читати: багато було неписьменних; тому Д. сам читав селянам книжки та газети часом аж до пізньої ночі. На Різдво 1904 р. він улаштував театральну виставу: «Кум мірошник» та «По ревізії».

З останньою п'єсою було багато клопоту, бо ні одна дівчина не хотіла грати лайливу бабу Риндичку: «потім, мовляв, ніхто й заміж не схоче взяти, так і вмру Риндичкою». Тоді Д. написав своєму меншому братові Вікторові, що вчився тоді в Києві в гімназії, щоб він купив у книгарні «Київська Старина» п'єсу «По ревізії» та вивчив ролю Риндички. Віктор послухав і приїхавши на Різдво додому та відбувши кілька проб разом з іншими учасниками, успішно виконав ролю баби Риндички на загальне задоволення.

Проби й сама вистава відбувалися в кооперативнім домі. Цю виставу давали три дні підряд, і всі три дні саля була так переповнена, аж була небезпека, що підлога не витримає й завалиться, бо вона трималася на деревляних брусах. Тільки третя вистава не була докінчена, бо в салі сталася пожежа і глядачі разом з артистами побігли її гасити.

В цьому ж кооперативному домі відбулася й ялинка. Цікаво зазначити, що прикраси для неї Д. виписував з Австрії. Це показує, скільки в нього було ініціативи.

Нарешті, при кооперативному домі влаштував Д-кий склад с.-господарського знаряддя й машин. Так почавши з кредитового товариства, Д-кий помаху поширював кооперативну діяльність, розвиваючи всі види кооперації, отже здійснюючи другу мрію Баліна і Козлова про те, щоб кооперація стала інтегральною, себ-то охопила всі сторони народнього життя.

На жаль, доля не дала йому довершити це своє діло; але він дав принаймні дороговказ до нього у своїй книжці: «Як хазяйнують селяни в чужих краях».

В цій книжці розповідає він, як в різних державах селяни зуміли поліпшити своє господарство і як через те у них урожаї збільшились у кілька разів. Особливо він звертає увагу читача на те, що най-

більше помогла селянам кооперація, а тому розповідає про розвиток в різних країнах всіх видів кооперації.

Слід зазначити, що в ті часи в Західній Європі споживча кооперація дуже мало була поширена серед селян. Це дало навіть привід деякому з видатних економістів і навіть кооператорів прийти до висновку, наче б то споживча кооперація для селянства не має значіння і що взагалі на селі немає для неї ґрунту. Але В. Д-кий, який добре знав наше українське село і його потреби, зовсім інакше оцінював значіння споживчої кооперації для українського села, а тому не знайшовши в Зах. Європі доброго прикладу розвитку спожив. кооперації серед селян, навів у своїй книжці «Як хозяйнують селяни», для прикладу спож.-т-во, засноване бельгійськими робітниками в Брюсселі, а лише додає, що пізніше й на селах почали заводити такі спілки.

Успішна діяльність кооперативів, заснованих Д-ким, дуже занепокоїла місцевих крамарів: вони бачили, яка це для них велика небезпека. Не будучи в стані конкурувати з цими товариствами, місцеві крамарі почали розпускати про них різні брехні, сподіваючись підбурити проти них несвідомий елемент, пустили в хід підкупство й погрози.

Один жид-крамар довідався, що в споживче товариство привезено кілька пляшок вина. Це вино не було призначено для продажу: його виписав Д. для себе на пораду лікаря. Але крамар підплатив одну бабу і намовив її піти до продавця кооперативу, як в крамниці не буде людей, і попросити його, щоб продав їй одну пляшку того вина нібито для хворого чоловіка... Крамар сказав бабі, що це вино потрібне для своєї хворої жінки і, коли баба його принесе, він їй заплатить вдвоє, бо йому, мовляв, в кооперативі ні за що не продадуть. Баба послухала і, так довго та слізно просила продавця кооперативу, що той таки піддався й одну пляшку їй продав. Це було великою хвибою, бо на продаж вина треба було мати окремий дозвіл і платити спеціальний податок. Крамар використав це і зробив донесення на кооператив. Загрожувала велика покута, а може й закриття крамниці.

На щастя, податковим інспектором в Звенигородському повіті був українець І. Мірний. Д. з'ясував йому справу. Мірний приїхав у Колодисте і зробив ревизию у того крамаря, що зробив донос. Той налякався, бо сам порушував немало встановлених приписів; а все ж, думаючи, що Мірний такий же царський урядовець, як і всі, почав йому наговорювати на Д., кажучи, що це небезпечна людина, займається політикою і т. п. Тільки коли побачив, що на Мірного це не робить жадного вражіння, зрозумів, що попав у неприємну ситуацію, і потім вже боявся чинити Д-кому які небудь прикраси.

Слава про успішну діяльність Д. пішла й по сусідніх селах; до нього почали приїздити люди порадитися, як заснувати той чи інший кооператив, як направити рахівництво, як взагалі вести справи кооперативу. По словах Ненадищука: «із чужих сел ішли люди за порадою до Василя Миколаєвича, аж коло кооперативної хати робився з приїзжих базар».

П. Юркевич свідчить, що весь куток західної частини Звенигородського повіту, що до розвитку кооперації, зобов'язаний праці Д-кого, під керівництвом якого було відчинено споживчі крамниці майже у всіх селах, сусідніх з Колодистим.

В. Д. недужий, стомлений працею, охоче дає поради, навчає, як вести справи. Його лагідний голос, жвава, переконуюча мова, повна бадьорости й широких планів, його мила усмішка пригортала до нього всіх; вплив його на селян був дуже великий, тим більше, що вони бачили, як він, не шукаючи для себе користи, всією душею віддається громадській справі. «Д-кий, — каже Ненадашук, — любив селян, як батько дітей». Справді, Д. належав до тих людей, що не тільки люблять свій народ, як щось загальне, далеке, неясне, не тільки люблять красу своєї батьківщини і все рідне, — ні, він любив насамперед своїх людей, своїх сусідів і ця любов керувала його вчинками.

За те такою ж любов'ю платили йому й селяни. Як один із виявів цієї любові, можна навести такий факт. Помітивши, що недужий Д. і зимою бігає в легенькому плащі, бо немав грошей на купівлю чогось теплішого, селяни вирішили купити йому кожух. Таємно вони зібрали між собою на це гроші і поїхали в Звенигородку на пораду до п. З. Мірної, якого кожуха треба купити. Пані Мірна розказує, з якою уважністю, з якою любов'ю вони обговорювали кожну дрібницю, аж до того, які треба поставити до кожуха гудзики; потім з великою урочистістю принесли вони цього кожуха Доманицькому.

Близький зв'язок з селом, постійні розмови з селянами, та ще до того з більш свідомими, привели В. Д-кого до погляду на кооперацію, як на один з найбільш певних засобів піднесення української національної справи.

В ті часи вже було немало українських інтелігентів, що під час перебування в школі належали до укр. гуртків, а після закінчення школи служили українській справі. Багато учителів, священників, агрономів, статистиків, лікарів, взагалі тих, кого сама праця ставила у близький зв'язок з широкими народніми масами, — провадили українську акцію. Але робили вони це занадто обережно, а тому ця їхня діяльність не могла набрати широкого розмаху. Вона полягала головним чином в ширенні книжочок, улаштуванні аматорських вистав, у випадкових балачках, тощо.

Безперечно ця культурна праця розвивала національне почуття та національну свідомість; але вона не була зв'язана з життєвими інтересами народу, а тому й не могла пустити глибоко коріння в народне життя, не могла розбудити в народі громадське почуття, не могла спричинитися до його організації.

Правда, члени Укр. Революційної Партії, а пізніше Укр. С.-Демократичної Партії, вели роботу систематичну, закладаючи по селах гуртки з найбільш свідомих селян. Але цю діяльність можна було провадити лише потай, тому вона не могла охопити широкі маси.

На кооперативному ґрунті найліпше можна було встановити живий зв'язок з широкими народніми масами. Це був новий шлях для національної роботи. Після М. Левицького, В. Д-кий був найяскравішим піонером цього напрямку національного руху. Цьому як найліпше сприяли всі властивості його вдачі: широта світогляду, велика інтуїція, надзвичайна працездатність, відданість справі до самопожертви «безоглядно, до краю, без усякої міри», як характеризують В. Д-го ті, хто знав його близько.

(Далі буде).

Автокефалія у Всесвітній Церкві

Питання автокефалії — це одне з найглибших і найосновніших питань церковного права взагалі і зокрема права православної церкви. Як питання церковної конституції, воно має не лише теоретично-науковий інтерес; воно також має найповажніше практичне значення. Бо ж від того чи іншого устрою церковного в значній мірі залежать взаємовідносини між Церквою з одного боку і державою та громадянством з другого; цей устрій визначає ролі церкви, як чинника громадського, в житті того чи іншого народу. Автокефалія — це принцип, що визначає зовнішній устрій православної церкви.

Ісус Христос називав церкву Царством Божим на землі (Мф. XVI, 18), і знову: «Царство моє не от мира цього» (Ів. XVIII, 36); цим Він визначав внутрішній устрій церкви. Церква — це духовна організація, створена для внутрішнього удосконалення вірних у цілях спасіння. Однак, Основатель церкви подав теж вказівки для визначення зовнішнього устрою церкви. Посилаючи апостолів у світ на проповідь для поширення церкви на землі, він дав собору (сукупності, цілості) й наказ: «спешше научіте вся язики» (Мф. XXVIII, 19) і відповідно цьому наділив собор цей повнотою влади: «імже отпустите гріхи, отпустятся ім; а імже удержите, удержаться» (Ів. XX, 23), і ще: «Блика аще свяжете на землі, будуть связана на небесі, блика аще розршите на землі, будуть розршена на небесі» (Мф. XVIII, 18). Не сказано це комусь одному із апостолів, а всім, цілому їх соборові; і цей принцип соборности застосовано у цілому житті християн.

Найвищою рішеннячою інстанцією для суду над вірними вважалась церква: «повідь церкви; аще же і церков преслушает (не послушае), буди тобі яко язичник і митар» (Мф. XVIII, 17). Так і жили перші християни. Кожний з апостолів користав з уділених йому прав, але кожний підпорядковуввся цілості собору.

Правда, церква називав апостолів Петра і Павла первоверховними, але це не значить, що ці апостоли були начальниками над іншими, чи щось подібне. Ні, всі апостоли були своїм положенням рівні, але два йменовані відзначались серед інших: перший — своїм темпераментом та інтенсивністю праці, другий — своєю ерудицією і теж не меншою інтенсивністю праці. Ніхто з апостолів не мислив про захоплення влади над іншими. І коли зайшов спір між апостолами Петром і Павлом з приводу питання, чи належить прозелітам вступати до церкви через прийняття обрядів (в тому числі обрізання) Мойсеевого закону, то це питання було поставлене на вирішення на Соборі в Єрусалимі 51 р. по Р. Х., — отже, на початку християнської ери. На Соборі головував апостол Яків, хоч учасниками були також апостоли Петро і Павло. Собор не погодився з думкою апостола Петра й відкинув конечність прийняття для прозелітів обрядовості Мойсеевого закону. Все це свідчить, що де-хто з апостолів відзначався особистими заслугами, а територіальний принцип — хто звідки походив, не грав у їх житті взагалі жадної ролі.

Зараз же після Пятидесятниці апостоли, зібравшись, кинули же-

ребки, що й визначили в яку країну має йти той чи інший апостол проповідувати Слово Боже. Апостолу Андрієві припала Скифія. Апостоли розійшлись по різних землях, а в Скифії проповідував апостол Андрій Первозваний.

В православній церкві збереглась легенда, де оповідається, що апостол Андрій Первозваний при своїй апостольській праці в Скифії піднявся Дніпром аж до пагорків київських і благословив місце, де пізніше засновано місто Київ. Трудно говорити про достовірність цієї легенди, одначе ця достовірність ані трохи не менша, ніж достовірність іншої легенди, що, нібито, апостол Петро був єпископом римським.

Проповідь апостолів була успішна. Слухачі приймали християнську віру, хрестились; засновувались і поширювались церкви (парафії — по теперішньому сказати). Апостоли висвячували з місцевих людей, обраних на зібраннях, єпископів, а на поміч їм пресвітерів і дияконів; доручали єпископам керування духовним життям християн, а самі переходили в інші міста й країни, визначені їм в уділ.

Пізніше єпископи обирали зпоміж себе одного, називаючи його митрополитом. Він мав осідок у головному місті області чи провінції та об'єднував всіх вірних своєї області. У важніших центрах обирались архієпископів, а у найвизначніших містах архієпископам приділялось титул патріярха (Константинополь, Єрусалим, Антиохія), або папи (Рим, Олександрія). Єпископ з пресвітерами вирішував справи, що торкались лише його єпархії. Кордони церковних адміністративних просторів уповні відповідали кордонам адміністративних округ цивільних. Для рішення справ, що торкались цілої країни, скликались краєві собори. Нарешті, справи, що торкались цілої церкви, вирішували вселенські собори, що їх членами були представники всіх краєвих церков. На першому і другому вселенському соборі, де були теж представники папи римського, ухвалено Символ Віри в тій формі, як він вживається і сьогодні в православній церкві.

Головою церкви є Христос, який жадних намісників не має. Всі апостоли одержали від Основника християнства однакову владу «в'язати і р'шати» і свою владу передали єпископам. Подібно тому, як апостоли були рівні правами, так і всі єпископи мають рівні права. Митрополити й архієпископи, маючи рівні духовні права, вживають в ширшому обсягу лише адміністративних прав; вони користуються першештвом чести, а не першештвом влади.

Такий був устрій церкви апостольських часів; таким він у загальних рисах залишився у православній церкві, де панує принцип автокефалії. Не тим шляхом при організації церковно-релігійного життя пішли краєві церкви Західної Європи.

У вік апостольський, в часи мужів апостольських, що мали непохитний авторитет, як теж у добі вселенських соборів з незапереченими правами римські єпископи корились загальним церковним постановам і не заявляли претензій про примат у вселенській церкві.

Одначе, положення римських архієпископів у порівнянні з положенням, скажім, константинопольських було вигідніше в тому відношенні, що в цій Західній Європі був лише один архієпископ столичного міста Західньої Римської Імперії; в Східній Візантійській імперії було на невеликому просторі аж 4 архієпископи. Це могло навести рим-

ського архієпископа (і дійсно навело) на думку про примат. Думку цю закріпив і дуже допоміг її реалізації розвал Західної Римської імперії під напором германських племен.

Дипломатичні переговори з тим чи іншим з дрібних італійських володарів, боротьба з володарями германськими з уживанням таких страхіть середньовіччя, як інтердикт, звільнення васалів од присяги і под. — все це піднесло авторитет римських пап, що їм вдалось також здобути політичну суверенність. В результаті цих подій у римській церкві закріпився устрій монархістично-централістичний. На чолі церкви стоїть римський архієпископ-папа, голова церкви й намісник Христа на землі. Назовні папа репрезентує римо-католицьку церкву перед державними владами всіх країн, а в церкві йому належить вища влада — законодавча, судова й адміністративна. Йому безпосередньо підлягають митрополити-архієпископи, що очолюють провінції та керують духовенством і вірними лише своїх провінцій. Провінцій у державі буває і декілька. Отже, віруючі й єпископи не мають у своїй державі об'єднуючого духовного центра. Більше того. У Львові є митрополит-архієпископ греко-католик, і тут же таки у Львові є архієпископ римо-католик, що керує віруючими католиками львівської провінції та диспонує майнає костельів і греко-католицьких церков. Папі безпосередньо підлягає безліч монахів, що за найголовнішу чесноту вважають послух.

Таким чином проблема організації церкви пішла двома шляхами: у Візантійській імперії западував фактично принцип націоналізації церкви: кожна держава, кожний нарід («научіте вся язики») може мати свій національний церковний провід, правити богослужби своєю мовою, відзначати своє церковне життя своїми народними звичаями. Повнота влади належить Собору, і перед ним всі народи рівноправні; в Західній Римській імперії западував принцип імперіялізму: церковний провід може бути лише один — чужонаціональний, богослужби можуть правитись лише «церковною» мовою (латинською), звичай всюди заводяться однакові — латинські; повнота влади належить одній особі, що може наділити правами кого захоче.

Від римської церкви відділилось декілька частин з певними тенденціями до організації окремих народних церков, як от лютеранська в Німеччині, реформаторська в Швейцарії, гуситська в Чехії, англіканська в Британії.

Зрештою, в Німеччині робляться спроби (Людендорф) сполучити християнську релігію з прадавньою народною мітологією.

ІВАН ДЕСНЯНСЬКИЙ

Порфірій Мартинович

(Спогади)

Порфірій Мартинович (1856 † коло 1934) був може найвидатнішим з усіх збирачів української народної творчості.

Тяжка нервова криза, що його позбавила можливості докінчити блискуче початі студії в петербурзькій Академії Мистецтв, де він вчив-

ся разом з своїм земляком Сластіоном, від року 1880 в значній мірі підірвала його сили, а ще гірше впливали тяжкі родинні відносини, бо по смерті батька мистець опинився під опікою несумлінної матері-лихварки, що використовувала беззахисний стан свого сина, спадкоємця батьківського добра.

Лише цими винятковими обставинами можна пояснити, що з величезних збірок Мартиновича так мало було опубліковано матеріалів, і те, що його сучасники українці так мало про нього знали, поза тісним колом фахівців-дослідників української народної словесної творчості, які дуже високо цінили його праці і — головне — його методи збирання пісень та легенд.

В дитинстві Мартинович, як він мені переказував, любив кобзарство й був короткий час кобзарським поводитарем в якогось кобзаря на Харківщині та близько Константинограда на Полтавщині. До кобзаря в поводитарі він пішов для того, щоб вивчити й записати кобзарський устав, що був таємницею кобзарської цехової дружини. Кобзарі заклинали тримати у схові від людей свої, відомі кобзарям лише, закони й приписи свого уставу.

Мартинович — був не лише видатним дослідником української народної творчості, але також визначним мистцем. Перебуваючи разом з відомим Миргородським своїм приятелем Сластіоном у Петербурзькій Академії Мистецтв колись в науці, Мартинович щоліта приїздив на Україну й відвідував найглухіші закутки сільського оточення, позбавлені впливу московського побуту, і тут змальовував козацькі та чумацькі типи й кобзарів. Згадати лише, з якою національною оздобою змалював Мартинович типів до одної з ілюстрацій «Енеїди» Котляревського!

Мартинович розповідав мені, з яким тріумфом зустрічав він свято відкриття монумента Котляревському в 1903 р. у Полтаві, куди приїхало багато українського культурного передового люду з усієї України.

Слід більше сказати про Мартиновича, як художника-етнографа й етнографа-фольклориста.

Мартиновича-художника характеризував у своїх докладних спогадах Сластіон, (Харків, 1931, в-во «Рух») а про Мартиновича-етнографа з найбільшим признанням згадувала Катерина Грушевська у своїй великій праці «Українські народні думи».

Якось у р. 1926 перебуваючи в Мартиновича, я був свідком приїзду до Порфирія Денисовича К. М. Грушевської й племінниці Тараса Григоровича — Шевченкової, що була в нерозлучній приязні з Грушевськими. Кілька днів К. М. Грушевська й Шевченкова перебували в Мартиновича, зупинившись на помешканні Ів. Фед. Неутрієвського, викладача української мови й літератури Константиноградського педтехнікума. Гості були уповноважені від М. С. Грушевського відвідати старенького Мартиновича, якому було на той час вже чимало років. Мартинович помер, приблизно в 1934—35 роках, переживши тяжкий стан голоду з допомогою від селян села Шахівка та культурно-освітніх установ міста.

Довгий час його садиба й українського стилю хата (з причілками під стріхою й ганком) були музейним скарбом міста.

Мартинович до кінця життя, після смерті сестри, теж художниці,

залишався сам без догляду й щоразу за советів його обкрадали, звязуючи вночі, злодії, з наміром убити, вразі буде сперечатись або оголошувати крадіжку. Я тоді вчителював в приміському російському селі Піщанці, викладаючи в 7-літці українську мову та літературу.

З цікавістю відзначаю, як російська дівчина, Катерина Шіркова, плакала, коли я читав на лекціях «Катерину» Т. Г. Шевченка. «Катерина» зворушила до сліз і плачу й російську дитячу душу. Кілька дітей українців, як Серафіма Ліпоус й інші за моїми вказівками склали вірші про весну й свято Т. Г. Шевченка.

П. Д. Мартинович і тут відвідав мене в Піщанці, бо я похвалився, що намалював в козацькому червоному й синьому в звороті жупані портрет Т. Г. Шевченка. Подібний жупан показав мені Мартинович (чорноморських козаків жупан) у себе вдома, де його кімната була справжнім музеєм України, яку щонеділі відвідували Порфирія Денисовича гості.

Тут по стінах були розвішані Мартиновича малюнки: козаки з запорізькими чупринами й чумаки теж з чупринами, яких (чумаків) Мартинович змалював в с. Вереміївці на Полтавщині. Там був портрет козака Мамаєя й інші історичні козацькі картини, типи українців та жіночі типи й серія малюнків Мартиновича до «Енеїди».

Пізніше з ініціативи Мартиновича та керівництва освіти був улаштований міський місцевий музей, куди були перенесені всі малюнки й інші речі музейного значення з кімнати Мартиновича до загального вжитку населення. В останні роки найцінніші речі Мартиновича, переважно малюнки, перевезені до Харківського музею. Це було в часи Скрипника на посаді наркома освіти, за клопотання перед яким було надано Мартиновичу невеличку пенсію. Перед тим Мартинович мав випадкові допомоги від різних громадських і наукових установ, як це з Полтавського Наукового Товариства при архіві відомого Полтавського Історичного Музею, де працювали такі українці, як Волод. Олекс. Щепотьєв, викладач Полтавського Інституту Наросвіти й інші, що згодом приймали участь у знанім Союзі Визволення України.

Мартинович не поважав кабінетної праці багатьох наших учених, що працювали без зв'язку з народом.

Мартинович висміював фольклористів-етнографів, які записували пісні й думи від кобзарів десь на вулиці під тинем або в юрбі десь під яткою в куточку на ярмарку. Розказчики, як Мартинович називав знавців пісень, і кобзарі та лірники приходили за його закликком до хати й жили в нього по тижню й по місяцю, доки від них записувалось.

Часом вередливий кобзар чи лірник або й так собі селянин-дід, мешкаючи в Мартиновича, вередував дуже й вимагав горілки, в противному разі відмовлявся розказувати, тож Порфирію Денисовичу доводилося кидати печене, як кажуть, і варене і поспішати за горілкою, інакше розказчик міг втікти з хати й більше, певно, його вже не закликати. Проспавшись потім, з похмілля розказчик було краще пригадує те що було в забутті перед тим.

Докладно вияснювала значіння збірок та метод П. Мартиновича Катерина Грушевська у своїм «Переднім слові» до першого тому «Укра-

їнських дум». Очевидно при цьому було старанно перестудіовані життєписні дані П. Мартиновича, в значній мірі й на підставі його власних слів та оповідань. Тому слід познайомитися й з відповідними сторінками праці К. Грушевської. Отже в її «Переднім слові» читаємо м. і.:

Порфір Денисович Мартинович родився 25 лютого 1856 р. ст. ст. в с. Стрюківці Константиноградського пов. в родині урядовця. Батько його, секретар земського суду, був великим прихильником народньої поезії й охоче приймав кобзарів у своїй хаті. Ся хата, що стояла коло колишнього чумацького шляху, була осередком, куди збігалися різномодні елементи, що репрезентували українську традицію — представники відмираючого чумацького стану, недобитки Запорозжя: різні тодішні види колишнього українського козацтва — задунайці, чорноморці, і мабуть в найбільшій пропорції — представники українського епосу: старці різних категорій і кваліфікацій. Весь сей народ знаходив притулок у гостинній господі Дениса Мартиновича, часто завертав до неї і подовгу гостював, розташувавшись, як у себе вдома й витворюючи своєрідну атмосферу музею живої старовини, що була прецінною історичною й народознавчою школою для будучого дослідника носіїв думової традиції. Їх бувало тут особливо багато і вони утворювали те перше оточення, що вплинуло на дитячі роки П. Мартиновича. З сих перших літ життя походять його спомини про знаменитого Гаврила Вовка, що справедливо, але строго правив свого часу полтавським старцівством; з тих же часів він пам'ятав: Кобзаря Хмеля (мабуть зінківського панмайстра Хмельницького). Перша-ж кобзарська знайомість з свідомих літ Мартиновича — се був кобзар Тарас Ганчар, з яким він познайомився перед своїм виїздом до Харкова, куди його відвезено вчитися в першій гімназії. А хоч з приїздом до великого міста Мартинович виїшов з того оточення, що він мав вдома, але що-до кобзарських звязків роки вчення виявились ще багатшими ніж побут у батьківськйй домі. В Харкові П. Д. зовсім пірнув у кобзарську атмосферу — з захопленням підлітка, що очевидно й сам притягав до себе симпатію народніх співців. Дехто з кобзарів навіть умовляв ентузіастичного хлопця покинути школу й піти до старців поводити й зовсім увійти в сей побут, що так його цікавив. На щастя хлопець не піддався сій своєрідній спокусі, але й надалі він лишився в дуже близькому звязку з кобзарями.

Року 1869 чи 1870 тринадцятилітній Мартинович починає повний «курс» кобзарської науки, харківський кобзар Федоренко вчить його грати на кобзі і, як ведить закон, уводить його до цеху. Се перший випадок в історії нашої етнографії такого повного «входження» дослідувача в той замкнений громадський круг, який він досліджує, — засіб що задовго перед тим уживали різні англійські дослідники первісних народів, яких адоптували «дикі племена». Як і там, сей спосіб дослідження виявився надзвичайно корисним, бо дав Мартиновичеві надзвичайне знання побуту того замкненого старцівського світу, повз який проходило стільки збирачів, не можучи його пізнати вповні...

Його надзвичайна працьовитість і ґрунтовне знання справи дало йому змогу знайти навіть багато нового в сій сфері. Ознайомившись з кобзарськими збірками Мартиновича, тільки й можемо з'ясувати собі, як мало вичерпали попередні збирачі, думовий матеріял кінця XIX в. і скільки можна було ще знайти після того, як кобзарство було об'яв-

лене мертвим. Але з'ясовуєм і те, як важко се було робити. Нові записи Мартиновича являються часто продуктом пильного стеження за яким-небудь уривком, навіть рядком, яким-небудь натяком від кобзаря до кобзаря, від школи до школи часом на протязі кільканадцяти літ. Так, у деяких випадках Мартиновичеві вдається докопуватись до цінних ще невідомих явищ кобзарського епосу, цілих текстів або уривків, що кидають цікаве світло на вже відомі факти. (Катерина Грушевська: Переднє слово до «Укр. нар. дум», т. I. к. 1927, с. СХХV, СХХІХ). Вид. історичної секції Української Академії Наук. Комісія Історичної Пісенности).

Записи Мартиновича почасти, хоч і дуже мало, всеж були надруковані. У львівському журналі «Життя і Слово», що його редагував Іван Франко, ще в році 1895. Дещо пізніше, у році 1904 чимало його записів надруковано було на сторінках «Київської Старини». Ці записи вийшли й окремою книгою в Києві 1906 року п. н. «Українські записи» П. Мартиновича. Ранніми його записами ще в першій половині 70-тих років минулого століття користувалися видатні тогочасні дослідники й видавці українських історичних пісень, як Володимир Антонович і ін. Дещо пізніше працями Мартиновича користувався знаний аматор української старовини та критик Василь Горленко, що в свою чергу в значній мірі підпадав під вплив дослідницьких методів П. Мартиновича. Але величезна кількість зібраних Мартиновичем матеріалів не побачила світла денного на сторінках друку.

М. ШАРЛЕМАНЬ

Хто був автором „Слова о полку Ігореві“.

Чимало відомостей про фауну східної частини України в XI. ст. ми знаходимо в „Слові о полку Ігореві“, цій чудовій епічній, світового значення поемі про похід новгород-сіверського князя Ігоря весною 1185. р. на половців. Для природознавця не може бути сумніву, що автор „Слова“, невідомий натхненний поет, був прекрасним мисливцем-ловцем і, до того, дуже освіченою людиною. Він досконало знав природу своєї землі. Він брав найближчу участь у поході в воловецькі землі, в пониззя Дінця і Дона. Про це свідчить опис природи, дуже точний щодо місця і часу. З чужих слів такого опису дати не можна. Навіть якби ми не мали в додаток до поеми літописних свідчень, то й тоді можна було б сказати, де саме і коли власне, якого місяця відбувся похід Ігоря. Деякі по суті фенологічні (фенологія — наука про зміни в природі протягом року) дані „Слова“ говорять за те, що похід відбувся в середині весни, очевидно, не пізніше травня за новим стилем. У травні „щокот славій“ (солов'їні співи) чути мало не цілу добу. Весняний „текот“ (стукання) дятлів після травня рідко кола чути. Полозів — великих змій найчастіше можна побачити в надавонських степах.

Всього в „Слові“ згадується 22 види тварин і одва типова для степу рослина — коваль. Серед тварин знаходимо 8 ссавців, 13 птахів і одного плазуна. Цілком природньо, що переважають мисливські звірі і птахи. Мисливських тварин у поемі згадується 15 видів.

Співець „Слова“, безперечно, був ловцем-соколятником. Порівняння героя поеми Ігоря з соколом або кречетом — улюблений прийом автора. З 65 згадувань тварин, найчастіше, а саме 13 разів, названі соколи і один раз кречет. Звички сокола автор „Слова“ знає досконало. Взяти хоч би таку фразу: „Коли сокол в митях биваєт, високо птиць взбиваєт; не дасть гнізда свого в обиду“. Вираз „в митях“ і тепер в подекуди серед мисливців; він означає період, коли птах одягає опірнення дорослого птаха, досягає парувального віку. Птаховознавцям добре відомо, в якою відвагою сокіл

проганяв від свого гнізда навіть дужчих за нього орлів. Або така фраза: „О далече зайде сокол, птиць бя к морю“. Це теж цілком відповідає звичкам сокола-сапсава, який восени слідом за зграями качок летить до морів, місць зимовання основної маси цих птахів. Соколи, що про них згадується в „Слові“, належать здебільшого до сапсанив. Про це свідчить таке місце: „Полете сокол под мглами, набивая гуси и лебеди...“ Другого нашого сокола - балабана не використовували на ловах таких дужих птахів, як гуси й лебеді. Їх могли брати тільки сапсани, переважно більші розміром самиці, і кречети. Кречет, або кричат, як його іноді називають у старих джерелах, — це був, безперечно, кречет скандинавський. Цього птаха завозили в Русь з півночі, в Скандинавії.

Ловецькі птахи — сокіл, кречет і яструб дуже дорого цінилися. В „Руській Правді“, першому збірнику законів XII ст., за крадіжку такого птаха було встановлено стягнення в винного штрафу розміром три гривні на користь державі і одної гривні власникові птаха. Кінь у ті часи коштував тільки від одної до двох гривень. Тодішня гривня дорівнювала 7,5—10 крб. срібними грішми.

На другому після сокола місці щодо числа згадувань (9 разів) стоїть вовк, або лютий звір. Ще недавно в різних місцях України вовка називали „лютою звіриною“.

Тур, головним чином, як додаток до прізвиськ князів, теж досить часто згадується в „Слові“. Під туром у старих джерелах фігурують, очевидно, два види диких биків: первісний бик, справжній тур, від якого походить свійська худоба, і зубр. Назва „зубр“ у давніх джерелах не згадується. Що справжнього тура не відрізняли від зубра, видно з того, що коли до Ярослава Галицького приїхав грецький імператор Андронік Комнін, то Ярослав і великий князь київський, як каже літопис, улаштували лова на турів. Грецький історик з цього приводу писав, що Андронік від час перебування на Русі вбавав „зумпрів, звірів, яких багато на Русі і які завбільшки більші ведмеда і леопарда“.

По одному разі в „Слові“ згадуються лисця, горностаї, бобер і пардус. Горностаї у нас найчастіше живе в заплавах річок. І ця його особливість тожко відзначена в одному виразі поеми: „Ігор князь поскоча горностаем к тростью“ (очерету). Бобер в XII ст. був дуже поширений. Хутро його високо цінилось. Пардус, або леопард, не належав до складу фауни Київської Русі, його завозили сюди з півдня, проте, пардуса в ті часи добре знали. Літописець порівнює в цим звірем Святослава: „Легко ходя, акі пардус“ (Лаврентівський літопис). В 1159 р. Святослав Олегович подарував своєму тестеві Юрію Долгорукому пардуса: „Іа наперед к Гюрчеві (Юрію) і да ему пардус“ (Іпатський літопис).

Серед мисливських птахів у „Слові“ найбільше уваги віддано лебедям. Лебідь — улюблений птах для лова. На лебедів і гусей полювали з соколами не тільки для розваги, а й „збивали“ їх для „завтраку, и обіду, и ужину“. Лебеді, про яких згадується в „Слові“, належали до качкунів, або скрипунів. Це видно хоч би з образного порівняння гри десятима пальцями на стародавньому струнному інструменті: „Тогда пуцаша десять соколов на стадо лебедей, которых дотекаше та преді пісно пояше“. Другий вид, лебідь-шовкун, або шпив, не відзначається співучим покриком. Двічі згадуються качка-гоголі. Гоголів в XII ст. ловили великими сітками-перевісами. Спеціальні категорії ловців-гоголяників на Чернігівщині існували навіть до XVIII ст. По одному разі згадуються дика качка-чернядь (тепер чернь або чернеть), гуся, чайки. Згадуються в „Слові“ і деякі птахи, які не мали економічного значення. Двічі згадуються орли. Можна з певністю припустити, що під „швивим орлом“ автор розуміє беркута, якого в багатьох піснях і в розмові на Україні й тепер називають швивим орлом. У виразі: „Орли клектом на кості звіри зовут“ можна пізнати орлів-сіруватнів, або білохвостів, які частіше, ніж інші види орлів, живляться падлом. Сіруватні ще останніми роками гніздилися в долині Дінця коло Івюма, тобто в місцевості, якою проходив Ігор з дружиною. Зрідка гніздяться тут і беркут. Часто зустрічаємо в „Слові“ крука, або ворона, до якого додається здебільшого прикметник „чорний“, а також галок. Воронових птахів вважали за аловісних, і ними співець „Слова“ підкреслює сумний колорит героїчного, але невдалого походу Ігоря. Цікава фраза: „врани гряхуть“. Ще й тепер в художній літературі можна знайти вираз „ворон грял над крестом“ (Мірюгов, „Проселок“, 1915). Про галок сказано: „говор галич“, „галиця помлькоша“. Ці вирази чудово передають характер покриків і поведінки галок. Те саме можна сказати й про вираз: „сороки не стрекоташа“. Дуже глибокий зміст має коротка фраза: „дятлове тектом путь к ріці кажуть“. Дятли переважно весною замість співів гучно „тарабаняють“ міцним дзьобом на сухих гілках дерев. Цей звук чути здалеку. В степу дерева ростуть тільки в балках, по долинях річок. Здалеку

річки, що заховалася в долині, не видно, але, чуючи „текот“ дятла, Ігор легко знаходив шлях до води.

Як на початку поеми, так і в кінці її співець згадує солов'я: „солов'ї веселими піснями світ повідують“, тобто віщують схід сонця. З великим смаком геніяльний поет XII ст. подав цю деталь.

В поемі подається нава одного плавуна — змія-полова. Полови — дуже характерні степові тварини, яких автор „Слова“, знову ж таки з великим художнім смаком, використав для своєї поеми, щоб підкреслити тишу в природі, яка допомагала Ігореві відшукувати шлях, тікаючи в полону. На жаль, перекладачі поеми, перекладаючи фразу: „полозію полвоша только“, подавали її так: „ползунчики(!) побігли только“, пояснюючи, що ползунчики — це птахи „поползні“, тобто типові лісові птахи, яких у степу немає! Інші перекладали це місце так: „сороки не стрекоташа половію“. Отже, цю справжню перлину „Слова“ через недостатню обізнаність з природою півдня України перекладачі або вивчали, або зовсім ігнорували, як зробив М. Рильський.

Хто ж був автором цього твору? Це питання досі не вирішене. На наш погляд, автором „Слова“ міг бути тільки сам Ігор Святославич, князь новгород-сіверський. Родина його батька Святослава визначалася своєю великою освітою. Отже, нічого дивного в цьому припущенні про автора немає.

В правильності цієї гіпотези ми глибоко переконані, бо якийсь інший, навіть найталановитіший співець, не міг би передати в чужих оповідях стільки інтимних деталей, стільки найтонших спостережень над природою, якими так багате „Слово“. Треба було самому тікати в полону, щоб використати стукіт дятла для орієнтації в степу, щоб помітити, як безшумно поває серед степової трави полова, як голосно співав соловейко на світанку. Те, що в поемі автор говорить про себе в третій особі, не може бути перешкодою для нашого припущення. Таких прикладів відомо чимало. Отже, природний аналіз дає підставу твердити, що автором „Слова о полку Ігореве“ був відважний лицар Ігор, який не тільки мечем захищав свою країну від авіятської орди, а й своїм натхненням твором прославив у віках мужність, честь, любов до батьківщини, закликав до єднання в боротьбі з ворогами.

(Лубенський Вісник).

Н. КОРОЛЕВА

Децо про „Легенди“ і „Легенду“

У 5, травневому числі літературного місячника „Наші Дні“ було уміщено критичну замітку п. В. С. про „Київські Легенди“ і в приводі її хотіла б сказати кілька слів.

Не тому, щоб сперечатися з шановним критиком.

По перше — бо не писала свої „Легенди“ з метою конче догодити п. В. С. По друге — критика має право критикувати все, що появляється. І критикувати гостро, так як їй подобається.

Згадаймо хоч би серйозного знавця свого мистецтва — наймення якого, на жаль, сьогодні мало хто знає! — який писав: „якийсь Фрідріх Шіллер, неадарний писак, тому що написав цілий ряд несамопитих дурниць, вважає себе за поета!“

Виступаю з тим, щоб раз назавжди — і дефінітивно! — зрушити „легенду“, яка повстала в Галичині, що я не знаю української мови, вживаю чехамів, ввожу невідомі повотвори і працюю одночасно в кількох мовах, особливо ж — в польській і чеській, і це псує мені мову українську.

Про це, навіть, у Кривині, в Галичині, у Домі відпочинку українських письменників „Наш Дім“, читалась публічна лекція.

Колиж я послала до „Краківських Вістей“ спростовання, мені „відрадили“ помістити його. Тобто: не помістали, а мені написали, що чинять так в „моїх же інтересах“. Отже, може „Побож“... менш дбає про „мої інтереси“? То може й не відмовить помістити ці рядки.

Цим заявляю: з польською пресою жадного зв'язку не мала і не маю. Жадної людини польської національності років із тридцять знайомаю на маю. І певніше за все, що вже не зумію й говорити цією мовою, не те щоб писати нею.

До чеської преси давав часом переклади моїх оповідань Помішний Дружина. Робив це по проханню свого знайомого п. редактора Папиці, в яким я не знайома,

а тому, зв'язок цей зі смертю Дружини перервався сам собою. Крім того, існують й інші причини, чому не даю до чеської преси. Сама я чеських перекладів не роблю, бо чеської мови ніколи не вчилася, свідомо. Бо вважаю, що ніщо так не псує слов'янські мови, як коли їх знаєш декілько.

Від часу, коли я стала українською письменницею, я цілковито і виключно студіюю лише українську мову, єдину зі всіх слов'янських. Студіюю її не лише, як поточну і літературну, але й розшукую, якими фазами, змінами і шляхами вона ішла. І в працях своїх намагаюсь дотримувати завжди стилю і духу тієї епохи, яку беру.

Це й викликало першу „бурю“ в Галичині, коли вийшла моя повість „Ізіз“ (Тринадцять тринадцять), в якій я трималася „української готичної мови“, тобто мови того часу, коли на Україні помічався вплив готичних форм і в архітектурі.

З легкої руки п. М. Рудницького повстала тоді легенда, що я чужинка, української мови не знаю, і знати її ніколи не буду і не можу... бо не можу! Це мовляв, „протиприродно“! Нині виступає у „Наших Днях“ невідомий мені п. В. С. Іронія схотіла, щоб цей пан підписувався криптограмою, якої вживав мій Покійний Дружина.

Отже запевнюю: українську мову я знаю не гірше може і від самого шановного п. В. С. А „неудалі новотвори“, про які гадає п. В. С. взяла ві стародавніх літописів, лаврських старих книг, проповідей і старих церковних книг, повчень мені, у свій час, підкарпатськими О. О. Василіянами, за що їм приношу щирю подяку.

Інші слова, ті „найбільш невдатні новотвори“, як „загара, навік, адрига і т. п.“ взяті з українських словників, де вони з давен-давня займають твердо своє місце.

Саме перед двома роками перед смертю Дружини др Демчук, який разом з іншими фаховцями, ладиє українську частину великого паралельного слов'янського словника, прохав нас з Дружиною, як знаючих ґрунтовно українську мову, щоб ми переглянули бодай частину українських матеріялів української частини словника.

Таким чином, до нашої хати дісталась велика кількість виповичених ві збірок, бібліотек і музеїв українських матеріялів: старих книг, рукописів і словників.

Остання подробиця пригадує мені випадок, який стався в моїм вуйком, португальським поетом Еугеніо де Кастро.

З початку його літературної чинности португальська критика запевнювала, що він португальської мови не знає, бо ванадто довго мешкав в Іспанії і Франції.

Вуйко ж тим часом поставив собі метою оживити португальську мову, повернути їй давній блиск і давнє багатство форм, бо за останній час вона, занедбана й перелякана, щоб не „впасти в іспаніам“, ваякнулась лише в біжні форми і вубожіла. А тим часом, колись, була вона дуже різноманітна і багата. І вуйко виявся студіювати найстарші книжки і рукописи, пісні і народню говірку, а головне — словники.

Взявшись до студії української мови, я тільки пройшла шляхом, який був мені показаний вуйком, котрого сьогодні Португалія уявляє за найбільшого — по Камоєсові! — португальського поета.

Най п. В. С. не погнівається, але слово „обріте“, „на Дівях“, „нині і прісно“ не в „в московська переписані вислови“. Такі слова зустрічаються часто-густо у Київських літописях. Що я їх вживаю в Лаврських оповіданнях — гадаю, в цілком зрозуміло і вільно мені так чинити.

Також ніхто не витикає п. Катрі Гриневичевій „незнання мови“, коли вона вживає у своїх галицьких історичних повістях таких чисто російських слів, як „капля, топор, лоб, бистро, голубий, круговорот, розсіяний, знатний, чудак, жемчужний, кабат, ковер“ і т. д.? Стільки про мов „незнання мови“.

П. В. С. не має причин уболівати що „Королева так багато вже написала і надрукувала і досі не знайшовся ніхто (крім ласкавого п. В. С.), що допоміг би їй у мовній редакції“.

Тож дякую йому красенько і повідомляю, що Королева хоч і „много написала“, але може завжди перестати писати, коли знаннями увяне, що вона псує своєю мовою українську літературу. Довольно собі ще зауважити, що шан. пп. знанці української мови і літератури трохи не послідовні і не логічні. Бо коли я не знаю української мови і не умію літературно писати, за віщо тоді відзначили вони мої праці літературними нагородами і то не один раз, а чотири рази від р. 1936? Зрештою, львівські видання більш не буду обтяжувати своєю працею, мені бо соромно, щоб у моїх рукописах виправляли, як це зробили „Наші Дні“ у ч. 4, за квітень, „мадраський пристані“ на „мадридський пристані“. Таки бо кожний сільський школяр в Європі знає що Мадрид — столиця Іспанії, не лежить над морем. В оповіданні ж моє ішла про Мадрас, в Індії, котрий дійсно в над морем.

Працюю я на українській мві не для заробітку і не „для слави“. Здавна цікавив мене український варіант, як безпосередній спадкоємець античної, геленської куль-

тури, яка прийшла до нього сама, в особі геленських колоністів, оселилась серед нього і увійшла так би мовати „у дух і кров“, де і затрималась не зважаючи на всі наїадницькі навали.

І досі просвічує вона, ця „матір світової культури“, культура геленська у багатьох звичаях, обрядах, навіть орнаменті українського народу.

Нарід „без варварського періоду“ мав щастя враз стати біля коліски світової культури! — Справді, мало який нарід так гойно обдарований долею.

І цей зв'язок з антикою дав підставу легендам, які видаються шановному критикові за „безпідставні й шгучно наївні“.

Догана ця належить власне Геродотові і авторам Куль Обської та Нікопольської вав. Дуже перепрошую за те цих давновіких Покійних, що впринципілася до вакідів їм у наївності.

„Опоївній Дем“ випрацьовано за ними. Обробила тільки в лікарського погляду хід оповення гашишом і вчинок цього оповення, який мені видався цікавим. Коля-ж і це видається „наївним“ — то я не відповідаю на те, що людський організм не приймає „дотепніше“ цю отрую.

Легенди, які п. В. С. вважає за „ліпші“, бо „взяті в літописних оповідань“, як напр. „Свангільд“, „Путь Спасіння“, „Три Марії“, в цілковитою вигадкою авторки. „Путь Спасіння“ напр. викликає незвичайно нудним описанням превяття базилевсом княгині Ольги та фактом, що на цей приблизно час припадає календарна — дата пам'яті Св. Анастасії.

Так повстають „Легенди“... І легенда.

ПРОФ. Б. МАРТОС

З приводу публікації С. Наріжного: „Українська еміграція“

„Дожидаєм світла, а ось темрява“ (Ісвія 59,9).

На цю книжку написано вже кілька рецензій, що вказують різні її дефекти; але я з свого боку не можу обійти мовчки ряд хиб, що здаються мені дуже шкідливими. Книга Наріжного підкупає читача своїм виглядом: бачучи таку товсту книгу, мимоволі ставишся в довірям до її змісту, сподіваючись, що автор в особливую уважністю простудіював тему, використав всі відповідні матеріали в тою критичністю, яка вимагається від доктора та ще професора історії „з особливим углядженням історії України“, та ще до того, коли публікація підноситься публіці, як „Студії Музею Визвольної Боротьби України“.

Українське громадянство, а особливо молоде покоління, давно чекало такої публікації; вона не може не викликати інтересу читача; і я вважаю великою шкодою, що в цій публікації наша визвольна боротьба відбивається, як у кривому зеркалі.

Так, в розділі про Українську Республіканську Капелу, говорячи про її успіхи закордоном, проф. Наріжний знайшов потрібним кинути тінь на діяльність тогочасного уряду Української Народньої Республіки. На стор. 28 він каже (слідом за мемуаристами?): „Як державна установа, капела мала утримуватися в державній скарбниці, але цього утримання фактично не мала й мусіла дбати про себе сама. В наслідок цього — як свідчить Ол. Чехівський — адміністраторові капели, замість адміністрування доводилося займатися роздобуванням грошей для капели у різних українських міністрів і інш. фінансових потентатів закордоном. Але це не мало успіху“ (підкреслення моє). Отже виходить, що урядові чинники, виславши капелу закордон, зовсім не давали грошей на її утримання. Яке негативне враження це має зробити на читача! Ця тенденція виявляється й на інших сторінках. Так, на стор. 23 читаємо: „... Як українське міністерство фінансів, так і його закордонні агенти, дуже неохоче задовольняли грошівні потреби капели“ (отже виходить, що задовольняли, хоч і неохоче?). „... Капела виїхала в Україну фінансово незабезпечена. ... Капела переходила раз-по-раз фінансові кризи, в яких врятували її восторонні підмоги“. Читач скаже: „яка каригідна легковажність з боку урядових чинників!“

Між тим в дійсності справа стояла зовсім не так. Навіть сам С. Наріжний признає (стор. 25), що капела одержала від п. Супруна забезпечення на 3 $\frac{1}{2}$ місяці; а на стор. 28 говориться навіть таке, що від цього п. Супруна, О. Кошиць дістав гроші, що на них „капела їдила по Європі майже рік“. Але хто був цей п. Супрун? Читач безперечно подумає, що це був якийсь меценат-мільйонер, що підтримував капелу в її нужді з власних грошей. Не кожен мусить знати, що цей п. Супрун був якраз фінансовим агентом уряду У. Н. Р., представником м-ва фінансів закордоном, уповноваженим виплачувати гроші за рахунок державної скарбниці по ордерах міністерства фінансів. А проф. Наріжний не знайшов потрібним це зазначити. Чи, може, цього не дослідив? Некритично наслідував акт ревізії, що як видно з самого акту, була переведена дуже нефахово.

Якби др Наріжний поставився критично до мемуарів, то перед ним виникло б питання: хто ж ці українські міністри й інші „фінансові потентати“ закордоном, до яких безуспішно зверталася капела по гроші? Як, історик, він міг би дослідити, що представниками українського уряду закордоном були дипломатичні місії та фінансовий агент Г. Супрун, керівник тієї самої Фінансової Комісії в Берліні, про яку говориться на стор. 21. А з українських міністрів перебували закордоном у 1919-20. рр. мін. зак. справ Темницький та мін. фін. Мартос.

Якби проф. С. Наріжний поставився до справи об'єктивніше, то, пишучи свою книгу, міг би перевірити дані мемуаристів і нефахового акту ревізії, звернувшись за інформаціями до був. мін. фін. Мартоса або до був. адміністратора капели проф. О. Приходька; обидва живуть у Празі. Напр. останній міг би йому сказати, що капела у Відні р. 1919. одержала від мін. зак. справ Темницького 1.000.000 корон, що в той час складало дуже поважну суму. Що і закордон капела не виїхала не забезпеченою, бо при від'їзді її тимчасовий керівник міністерства фінансів А. Маршинський видав їй значну суму (700.000 гривень?), так що капела утримувала себе під час перебування в Галичині і в Прагу приїхала, маючи 500.000 гривень, які О. Приходько на пораду Супруна продав у Берліні за 125.000 нім. марок. Укр. патріот міг би в гордістю підкреслити це „чудо української гривні“: через добру постановку справи, гривня мала ціну і після втрати території. Вже це примусило б др С. Наріжного уважніше простудіювати справу фінансування капели, тим більше, що й у цитованих С. Наріжним спогадах Л. Безручка („Народна Воля“ ч. 30 і ч. 50) згадується про 1.000.000 корон, асигнованих віденським посольством і про одержання у вересні 1919. р. від українського уряду чеку на 650.000 корон через отамана Жуківського, що прилетів літаком. Проф. Наріжний у своєму нарисі навіть про ці суми чомусь зовсім не згадує.

А проф. Б. Мартос міг би пояснити, що міністр Мартос мав з собою грошей тільки на видатки по своїй подорожжі і безпосередньо не міг виплачувати значних сум. А всежтаки мін. фін. Мартос виплатив послу Васильку в поворот виданих ним капелі 30.000 нім. марок, а послу Поршу дав розпорядження виплатити капелі 45.000 нім. марок і то з сум, аделюованих Мартосом у посольстві і призначених на ведення судових процесів.

Законом 24. 1. 1919. р. на утримання капели в 1919. р. було асигновано 1.184.500 крб., а на видатки, зв'язані з подорожжю по Європі — 1.142.500 фр. франків. Це була сума на той час дуже поважна, бо напр., на утримання надзвичайних дипломатичних місій було асигновано по 861.600 крб. на рік. Трохи пізніше ця сума була підвищена до 542.400 крб.)* Отже говорити про недоброзичливе відношення уряду до капели — тяжко. Проф. Наріжний, згадуючи на стор. 20 про цей закон, замовчує розмір асигнованої суми. Зате на стор. 21 пише, що кредити для капели, відкриті в січні 1919. р. були зараз після того закриті Радою Міністрів, ніби-то по словам тодішнього міністра фінансів у Жмеринці „за невідобністю“. Цю фразу С. Наріжний бере в акту ревізії, переведеної в Берліні в липні 1920. р., не поставивши собі питання, як ревізійна комісія могла встановити, що кавав міністр півтора роки перед тим, і не знайшов потрібним перевірити це, запитавши хоч би тодішнього міністра фінансів, що живе тепер у Празі. Той би йому сказав, що кредити для капели, як і всі інші подібні кредити, були закриті не зараз же, а вже після евакуації Києва і закриття в наслідок цього наших конт у закордонних банках, а не „за невідобністю“, і вже після видачі Капелі 200.000. Коли делегація всежтаки просила про відновлення кредиту, я, тодішній міністр фінансів, кавав на те, що це належить від міністра освіти, а не від мене, з свого боку обіцяв не противитися тому, але звернув увагу делегації на ті труднощі, що стоять перед Капелою у випадку виїзду закор-

*) І. Храпко: „Збірник законів і постанов Укр. Правительства“, Відень 1919, стор. 89—92.

дон: непевність регулярного одержання асигнованої суми, можливість невизнання українських паспортів у багатьох державах, труднощі переїздів, особливо в зв'язку з одержанням віз. Я запропонував членам Капели уважно обміркувати всі ці труднощі, що стоять перед нею.

Фактично Капела тоді не існувала, бо в Києві виїхало не 128 душ, як передбачалося, а як зазначав сам С. Наріжний (стор. 21), всього 37 осіб; до того ж у повсім випадковому складі; напр., не виїхали оперні солісти, що мали бути в складі Капели; цю важливу деталь С. Наріжний замовчує; замовчує й те, що коли в Кам'яниці вдалося організувати Капелу наново, хоч і в несповному складі, то кредити були знову відчинені; а законом 24. 6. 1919. були навіть збільшені на 1.343.000 фр. франків.

Але лшім на боці спогади рїжних осіб і інші матеріяли суб'єктивного характеру. Проф. др С. Наріжний є науковим співробітником Музею ВБУ (та ще й платним); отже він мусить знати, що в Музею зберігається значна частина архіву Капели, як і інші матеріяли, в яких видно, що Капела одержала від 24. 1. 1919. до 1. 7. 1920:

1. від державної скарбниці безпосередньо гривень	1.000.000
2. від фінансового агента Супруна гривень	1.125.000
" " " " австр. корон	150.000
" " " " нім. марок	71.500
" " " " амер. доларів	47.560
" " " " швайцар. франків	20.000
" " " " франц. франків	18.150
" " " " англ. фунт. стерл.	1.300
3. від його співробітника Скарня чеських корон	86.000
4. від фінансового агента І. Мірного нім. марок	458.750
5. від міністра закорд. справ В. Темницького нештемп. австр. кор.	1.000.000
6. від посольства у Відні австр. нештемп. кор.	600.000
" " " австр. штемп. корон	27.242
" " " амер. доларів	10.750
" " " швайц. франків	2.210
" " " франц. франків	49.000
7. від посольства в Берліні нім. марок	128.000
" " " бельг. франків	50.167
8. від дипломат. місії в Празі чеських корон	129.000
9. від дипломат. місії в Гаазі голанд. гульденів	5.000

Фінансові агенти, посольства й дипломатичні місії, як виконавчі органи уряду У. Н. Р., видавали ці суми або на підставі ордерів міністра фінансів, або на підставі порозуміння з ним або з мін. закорд. справ; коли ж видавали з своєї власної ініціативи, як позичку Капелі, то позичку цю повергало міністерство фінансів, а не Капела. Цілком неарозуміло, як може проф. С. Наріжний називати ці суми „посторонніми підмогами“ (стор. 23).

Особливо дивно рахувати „посторонньою підмогою“ видачу посольства в Берліні 353.000 мар. з окремого фонду, що була зроблена в його розпорядженні, як міністра фінансів.

У вище наведеному списку нема ще кількох тисяч гульденів, що я переслав Капелі в Амстердаму через нашу дипломатичну місію в Гаазі (чи не ті це 5.000 гульд., що означені в т. 9, а у Наріжного фігурують на стор. 23, як „позичка посольства у Гаазі?“).

Я не маю часу переглянути всі протоколи, листування й інші матеріяли Капели, що зберігаються в Музеї ВБУ; а то б, напевно, вияшов ще де-які суми, що була виплачені представниками уряду УНР, а про які проф. С. Наріжний не згадує. Напр., 22. 9. 1920. А. Кошиць одержав для Капели 2.350.000 мар. польс., а в листі голова Дипломат. Місії в Варшаві в дня 20. 12. 1920. ч. 3580 говорить про видачу Капелі в військового фонду останньої квоти 700.000 марок польських.

До цього треба додати вище згадані 2.000.000 австр. корон, що видав Капелі „Дніпросоюз“, а вірніше ОЦУКС, за рахунок тих сум, що був винен фінансовій агентурі уряду У. Н. Р.

Все це суми дуже великі, особливо, якщо взяти на увагу, що вони були видані в той час, коли ми вже втрачали майже всю, а потім таки повсім всю територію. Я не маю часу перерахувати це все на гривні і франц. франки, а для орієнтировки подаю курси валют в 1919. і першої половини 1920. рр. В той час курси валют дуже

хиталися так, що, напр., фунт стерлінгів коштував 135—350 нім. марок, або 4—5 ам. доларів, або 200—350 чеських корон. Пересічно можна рахувати, що в той час 1 ф. стерл. = 4 долар. = 800 австр. кр. = 250 чеських корон = 190 нім. марок = 14 голанд. гульденам = 28 швайц. фр. = 50 фр. фр. = 40 бельг. фр.

Щоб уявити покупну силу грошей в той час, можемо навести, що платня машиністки в правських конторах була 300—500 кор. чеськ.; українські студенти діставали від дил. місці в Празі стипендії 400 кор. чеськ. в місяць, а окрім того мали, вдається, безплатне помешкання; дешевий обід у Празі коштував 5—6 корон; а в першокласному ресторані дуже добрий обід з вином і кавою — 20—25 кор. чес.

А тепер хай проф. Наріжний порівняє ці суми з прибутками Капели від улаштування нею концертів (за покриттям видатків на урядження їх):

1. 16 концертів по Чехії 14. 5.—18. 7. 1919. кор. чес.	40.907.30
2. 8 концертів у Відні 22. 7.—15. 9. 1919. австр. кор.	25.663.13
3. 9 концертів у Швейцарії X. 1919. шв. фран.	4.900
4. 19 концертів у Франції фр. фран.	41.634.70
5. 9 концертів у Бельгії бельг. фран.	10.296.55
6. в Голандії — дефіцит г. гульд.	1.361.96
7. 9 концертів у Лондоні	21 ф. ст., 18 шіл. 6 п.
8. 8 концертів у Берліні нім. марок	56.483.45

Ці невзначі суми не тільки яскраво підкреслюють, що Капела, всупереч твердженню С. Наріжного, утримувалась майже виключно на кошт державної скарбниці, але проливають світло і на причини тих фінансових скрут, які часом переживала Капела. Справді, ці прибутки були занадто вже малі.

Навіть в акті ревізії, що його С. Наріжний цитує так несприятливо, можна знайти й пояснення, чому ці прибутки були такі малі. В цьому акті ревізії згадуються про недосвідченість організаторів концертів (ст. 16), про те, що контролю концертів з боку адміністрації Капели була невислаблена й недбала (ст. 16), про недбалість при продажі програм і тексту пісень, про невислабленість контролю безплатних білетів, про „недостачі й помилки, яких було багато“ (ст. 19). Проф. Наріжному мусліо вкнутися в вічі і заключення ревізійної комісії: „На тій основі можна рішуче ствердити, що при кращій організації і ліпшій контролі концертів доходи з цього джерела Капела була б далекою вище. Замість цього бачимо явище, що напр. у Берліні, концертні салі були переповнені, а обрахунки бюро вказують дефіцити або невеличкі доходи“ (ст. 17).

В тому ж акті ревізії вказується на „багато помилок і занедбань в господарстві Капели, яких не можна виправдати ні ненормальними умовами підчас подорожі, ні нефаховістю урядовців“ (ст. 13); згадуються про „випадок предлошення фальшивих рахунків чотирма капелянами дня 4. травня 1920. р. в Берліні“, що лашився без притягнення до відповідальности; про відсутність у адміністрації Капели власного контрольного органу, про відсутність „періодичних звітів в поодвокох областях адміністрації“ (ст. 15). „Касового контролю і звітів за весь час існування Капела не було“ (ст. 16).

Проф. Наріжний не знайшов потрібним вказати на ці внутрішні причини матеріальних труднощів Капели. Не говорять він і про інші хиби внутрішнього життя Капели, які також мали свій вплив, і про які згадуються в тому ж акті ревізії. Весь час говорять лише про матеріальне незабезпечення Капели, тим він пояснює й „різні непорозуміння“, й „тертя“ у внутрішньому житті Капели (ст. 28). А тимчасом в протоколі Ради Капели 15. 8. 1919. р. (Відень) зафіксовано валізний фонд: 1.000 фун. шт., 1.940 доларів, 5.000 швайц. фр. і 100.000 лір, себ-то біля 2.000.000 австр. корон. Не знаю, чи бачив др. С. Наріжний цей протокол; він є в Музеї ВБУ. Чим пояснити „тертя“ у той час?

Із усієї статті Наріжного, що охоплює цілий аркуш, у читача залишається враження, що причиною всіх бід була „фінансові потевтати“ уряду УНР. Вже самий цей вираз повбавлює працю д-ра С. Наріжного характеру науковости і провваджує його бажання виставити уряд УНР в р. 1919-20. в смішвому ваді. Це — вже не історія, а „Приклади, како пишуться комплименти равные“.

Чим все це пояснити? Чи проф. С. Наріжний просто не ровібрався в матеріалах, і справа фінансування Капели представляється йому дійсно так, як він її змалював, піддавшись впливу мемуарів та нефахового акту ревізії? Але коли історик не може ровібратись в подіях, що відбулися 20 літ назад, то як він зможе ровібратись в тому, що було 200 або 1.200 літ тому? Страшно став за нашу історію.

Можна зрозуміти члена Капели, що, пишучи свої спогади, на все дивиться з погляду своїх дрібних переживань; але коли Історик безкритично використовує ці спогади, так що його праця уявляє в себе якусь мозаїку, та ще обвиняючи автентичні матеріали, то це вже не „Студії Музею Визвольної Боротьби України“, а викривлення історії нашої визвольної боротьби. Досить вже і так написано всяких „Літописей“ та „Відроджень“ на руку ворогам нашого визвольного руху.

Взяти хоч би такий вираз: „З боку урядових чинників закордоном в критичний момент вона не знайшла для себе потрібної підмоги“ (ст. 28). З яким алорадством прочитає це ворог нашої визвольної боротьби і в яким захопленнім використав це для своєї пропаганди, як доказ відсутності кобструктивності у українців.

А між тим це твердження — цілковита неправда. Критичних моментів при подорожі Капели в умовах 1919-20. рр. було багато, і кожен раз урядові чинники приходили їй на допомогу. По приїзді до Ужгороду Капела була конфінована; загрожував виплата її назад; вирятувала її наша Дипломат. Місія в Празі. До Праги Капела приїхала без відповідних костюмів; та сама Місія допомогла їй порадою й грошми. Диплом. Місії допомагають Капелі і здобувати візи, що в той час було дуже не легко. Не знаю, може, проф. С. Наріжний не вважає Дипл. Місію за урядовий чинник? У Відні Капелі допомагає вже не тільки наше Посольство, а міністр В. Темицький (безперечно урядовий чинник), що дав їй 1.000.000 австр. корон, з умовою створити реверсовий (згаданий вище „залівний“) фонд. Коли через негосподарне ведення справи цей фонд розстає, фінансовий агент уряду УНР Г. Супрун дає майже півмільона марок. Коли вже нікуди було їхати, бо в Америку вийшла невдача (з чьєї вини?), то Посольство в Берліні випишує Капелу до Берліна і в розпорядження міністра фінансів дає їй 353.000 мар. (у С. Наріжного це „позичка“, „постороння допомога“).

Нарешті міністр Б. Мартос, перед своїм відходом на демісію (кінець червня 1920. р.), знаючи, що новий міністр фінансів навряд чи зможе здобути якісь значні кошти, дає наказ фінансовому агенту І. Мірному виплатити Капелі 458.750 нім. марок в останнього мільону, що ще був його розпорядженні.

Через місяць після демісії Б. Мартоса Капела розколотась: свідоміша частина її під керівництвом О. Приходька виїхала на Підкарпаття, де й виконала солідну національно-культурну працю.

Решта залишалася вже без жадних виглядів. Але її тут уряд УНР прийшов на вярчку видавши кілька мільонів марок польських, вже з військового фонду. От же як бачимо, в дійсності, уряд ішов навіть на жертви.

Подібні викривлення через поверховість дослідження та неясність викладу зустрічаємо і в інших розділах. Так, в розділі: „Українське студентство на еміграції“ читаємо: „в 1919. і 1920. рр. не було організовано ще ні самодопомоги ні державної допомоги, ні допомоги міжнародних студентських установ“ (ст. 72). Отже виходить, що два роки студенти не діставали ні звідки допомоги. Але тут же читаємо: „В цих роках тільки українські дипломатичні представництва в Празі та Відні матеріально допомагали студіючій за кордоном українській молоді“. Отже виходить, що державна допомога була? Чи укр. дипломатичні представництва автор не визнає за державні органи? Не зазначено також і розмір цієї допомоги. Далі знов говориться: „Становище українського еміграційного студентства після 1920. р. було становищем сироти, що має дбати сам про себе“ (ст. 72). Але на тій же сторінці наводиться цілий ряд установ, що займалися допомогою студентству. Тут же виявляється, що й самодопомога акція була (ЦЕДУС, пізніше ЦЕСУС), а на ст. 73 згадується й „Українську Студентську Поміч“, але не подається ні датуму початку її, ні розміру її діяльності, хоч вона була в Празі, і все це можна було б дослідити; і вже аж на стор. 76 говориться про студентську допомогову акцію і у Відні.

В дійсності ж справа стояла так: до листопаду 1919. р. наша молодь брала активну участь в збройній боротьбі проти наших ворогів. Отже за кордоном вчилася лише небагато окремих осіб; дехто з них був матеріально забезпечений, дехто діставав допомогу від наших дипломатичних представництв. Під кінець 1919. р. наша молодь починає перебувати за кордон. Якщо не помиляюсь, в листопаді 1919. р. в Празі було 18 українських студентів. Список їх має бути в Музеї між студентськими матеріалами.

Коли я приїхав до Праги, то голова Дипломатичної Місії М. Славівський звернув на це мою увагу і я, як уповноважений представник уряду, дав дозвіл видавати з місійних фондів до 40 стипендій по 400 кор. місячно.

Подібні заходи були зроблені й в інших місцях. В 1920. р. наприклад, я безпосередньо видав допомоги для закінчення освіти Ю. Русову, А. Остапчуківій, Н. Суровцовій і ще комусь; а посол Г. Сидоренко, як також і Місія ЗОУНР, почали видавати регулярно стипендії. Як бачимо, акцію було поставлено планомерно; тільки д-ру С. Наріжньому не повелося це дослідити. Через це його варис не дав ясного образу студентської допомоги, тим більше, що й статистичні дані він подав несистематично, ровкинувши по різних сторінках.

Через поверхове ознайомлення з матеріалом, матеріалом дуже багатим, та через неясність викладу, образ діяльності найцікавіших наших еміграційних установ вийшов дуже блідий. Наприклад, р. 1922. було засновано Українську Господарську Академію в Чехії. Це — колосальна подія, нечувана до того в житті жадної еміграції; сама організація високої технічної школи з шістьма відділами була переведена в рекордні часі: менше, як за півроку; через місяць після одержання перших грошей вже почалися виклади. У С. Наріжнього це змальовано такою блідою фразою: „своє існування Укр. Госп. Ак. фактично почала 22. квітня 1922. р., хоч статут її формально був затверджений 16. травня 1922. р.“ (ст. 137).

На стор. 138, де говориться про навчання в Укр. Госп. Академії, не згадано про головну рису навчання в ній, а саме, що в основу навчання було покладено ґрунтовне практичне ознайомлення з предметом, для чого служили практичні вправи в численних лабораторіях і кабінетах, на фермах і в полі, семінари, екскурсії, командировки на практику, дипломні праці й под. Представники високих шкіл були дуже здивовані, що емігранти за такі, порівнюючи, невзначні кошти і за короткий час спорудили стільки учбових установ і зуміли поставити навчання на такий практичний ґрунт.

Досить хоч би згадати, що самих кооперативних екскурсій відбулося більше двадцяти, при чому слухачі Академії оглянули канцелярії, склади й фабрики центральних кооперативних установ, були присутні на їхніх зборах уповноважених, відвідали виставку сільсько-господарську і виставку чеських виробничих товариств, ознайомилися з підприємствами окремих кооперативів, як от споживчих товариств, кооперативних молочарень, хлібопекарської артілі, сільсько-господ. артілі, союзу для збуту цукорії, електричного товариства, кількох хлібних елеваторів і т. п. Після кожної екскурсії один із її учасників прочитував відповідний реферат на вправах з кооперації або на семінарі.

Подібні екскурсії відбувалися й на інших відділах.

Для цілей навчання, а разом з тим і для піднесення матеріального стану слухачів Академії було засновано чотири кооперативи: 1) Споживче т-во: „Україна“, що провадило крамницю, їдальню й буфет; 2) ощадно-позичкове: „Єдність“; 3) сільсько-господарське виробниче: „Праця“ з власним огородом, а пізніше 4) споживче: „Відродження“. С. Наріжний подає тільки три, не згадуючи про „Працю“ та ще до того назвавши споживче т-во: „Україну“ ощадно-позичковим, так що читач-кооператор здивовано запитав: „нащо ж було організовувати два ощадно-позичкових товариства та ще при одному в них заводити буфет, їдальню й крамницю? Чому було не організувати для того споживче т-во?“

На стор. 240 серед членів т-ва укр. кооператорів названо лише 3 кооператори і не подано цілого ряду слухачів кооперативного підвідділу, що були активними членами цього т-ва, як от Інженери: М. Малашко, Т. Микулєк, Е. Корнилович, В. Афанасієвський, Я. Балабан, В. Волковський, В. Зазимко, К. Кіцила, Є. Кульчицький, З. Куциньська, Д. Михайлюк, І. Пастух, І. Прокопів, А. Споляк, В. Шкляр, І. Роман... Не згадано навіть лектора І. Івасюка, що кілька років був заступником голови Управи.

Дуже мало написано й про діяльність цього т-ва. А в Музей ВБУ я передав усі справи т-ва укр. кооператорів, а в тім числі й книгу протоколів.

Через недосконалу систематичність викладу, про участь еміграційних установ у різних виставках говориться в різних місцях. Так на ст. 163 говориться про участь Укр. Госп. Академії в різних виставках, а на ст. 258—260 говориться про участь у виставках різних українських організацій. Проте ні там, ні там не згадано про участь Укр. Госп. Академії, точніше її кооперативного підвідділу, у світовій кооперативній виставці в Генті року 1924. Експонати показували організацію й план навчання кооперативного підвідділу Укр. Госп. Академії; виставку організували проф. С. Бородавський та проф. Б. Мартос з технічною допомогою Інж. Ю. Яковлева. Для цієї виставки проф. С. Бородавський склав окрему інформаційну брошуру на французькій

мові: „L'enseignement supérieur coopératif, à l'Académie Polytechnique Ukrainienne en CSR“, Gand 1924.

Ця брошура була роздана членам міжнародного кооперативного з'їзду та відвідувачам виставки і зробила велике враження: аджеж кооперативний відділ Укр. Господ. Академії був бідною в світі високою кооперативною школою в повним курсом навчання. Його програма була предметом обговорення на міжнародній конференції високошкільних професорів, що викладали кооперацію (квітень 1924. р.). Роздача брошури учасникам конгресу викликала протест представників совітської кооперації, але цей протест не мав жадного успіху.

Про цю брошуру не згадаво і в переліку інформаційних видань про Українську Господ. Академію на ст. 165, хоч я передав її до Музею ВБУ*).

Взагалі, вдаючись часом в не потрібні подробиці, С. Наріжний пропускав досить важливі речі. Наприклад, говорячи про розташування У. Г. Академії в Подєбрах, С. Наріжний вважає потрібним додати: „Перед тим намічалось для осідку Академії кілька інших міст Чехії й на Мораві — Табор, Рудниця, Берно, Хрудим і інші. Особливо великі шанси мало Берно...“ і т. д. Кому це потрібно? Зате про діяльність професорів Академії сказано далеко не повно.

Наприклад в цій публікації мені не пощастило знайти згадки про те, що проф. С. Бородавський одержав премію на конкурсі, улаштованім Міжнародною університетською лігою, за свою працю: „Les problèmes économiques et la paix“ (брошура передана своєчасно до Музею ВБУ).

Взагалі діяльність проф. С. Бородавського описана неповно. Не згадаво навіть про його надзвичайно продуктивне самовиробничство в чужих фахових органах від Чикаго і Сао Паоло до Токіо й Сайгону, більше як у 20 країнах, мабуть чи не у всіх більш-менш поширених мовах, до китайської, японської та індійської включно.

Дрібніших репортажів проф. С. Бородавського вміщено у 85 фахових органах різних країн понад 500.

Проф. С. Бородавський мав звязки в провідниках кооперативного руху багатьох країн. У світовому кооперативному з'їзді 1931. р. він брав участь, як делегат аргентинського кооперативного союзу. Він же був і членом міжнародного інституту для кооперативних студій. Все це С. Наріжний замовчав.

Я ні скільки не дивуюся, що в публікації С. Наріжного неповно окреслена моя діяльність: він міг не мати під рукою відповідних матеріалів. Але матеріали про С. Бородавського є в Українському Вільному Університеті, де для кожного професора введено окрему шапку і до них вкладаються звідомлення професорів про їхню працю. С. Наріжний, як проф. того самого університету, мав ці матеріали до диспозиції.

При цій нагоді вважаю потрібним виправити ще одну хибу С. Наріжного. В списку професури Укр. Госп. Академії (стор. 159) неточно подано назви кафедр, що їх займали деякі професори. Так при С. Бородавському показано: історія кооперації й кредитова кооперація, а треба: історія кооперації та кооперація продуцентів, себто не тільки кредитова кооперація, а й кооперативне постачання машин та сировини, кооперативний збут, продукційні артілі та електрична кооперація. Так само, що до про. Б. Мартоса подано: теорія кооперації та споживча кооперація, а треба: теорія кооперації та кооперація споживачів, себто не тільки споживча кооперація, а й будівельна.

М. КУРЕНІВЕЦЬ

Літературні й україністичні матеріали по газетах

XIV.

В останній березневій декаді „Львівські Вісті“ умістили статтю С. Горського „50-літній ювілей проф. В. Доманицького“, статтю В. Ч.-о „Українці на Північному Кавказі“, нарис Степана Гори „Раб автоматів“ (образки в ССРСР), рецензію Б. Хмарського на монографію Бориса Крупицького в німецькій мові „Гетьман Мазепа і його доба“.

*) Про неї я згадую в статті: „Наукова та освітня діяльність укр. еміграції в галузі кооперації“. („Кооперат. Республіка“, 1932. р. ч. 7—8 ст. 260).

Квітневі числа „Львівських Вістей“ приносять репортаж В. М-ч „Галича колись і сьогодні“, О. Бориславського „Сеніора нафтового промислу (Пам. бр. П. та Р. Левицьких)“, стаття С. К. „Співець українських Атеї“ (пам. проф. М. К. Зерова), уривки в повісті В. Чапленика „З Нечум в руках“, спогади Петра Карманського про Василя Пачовського та вірш цього ж автора, присвячений В. Пачовському, досить мало цікаві нотатки Вол. Дорошевка „Василь Стефаник у моїх спогадах“, цього ж автора „Шевченківська вистава“ (у Львові), дуже річеві зауваження проф. В. Чаплі сприводе доповідей проф. О. Павейка „Найчастіші мовні помилки“ п. н. „Справа великої ваги“, довгий некролог Северина Павлюка, статтю К. С. „О. Олесь“, оповідання Гліба Східного „Коли минають роки“, статтю „Світлий храм св. Юра“, Б. М. „Наша театральна публіка“ (вчора і сьогодні), О. Б. „Українські кістки на Таймирі“ (із спогадів), В. С. „Тодот Галіо“, написаний Г. Костельником некролог о. Юл. Давролича, В. Витвицького „Кавказ“ Ст. Людкевича“, Г. Ю. „Гр. Скворода — предтеча українського відродження“, Ф. Бородієвичової „Ще про театр і публіку“, В. Ч-о „Про поетичну спадщину Миколи Зерова“, вірш Дм. Николишина „Уляні Кравченко. У 83-річчя поетки“, карпатський репортаж Ле. „З-від верхів Довбушанки на Ворохту“, Д. К. „Українська література і більшевизм“, Гр. Стеценка „Зелена трилогія“ (нарис) та його ж „Акорди рояля“ (оповідання). У великоднім числі крім звичайного великоднього матеріялу (вірші „Великдень“ Леся Юрчика й ін.) вміщено уривок зі споминок Дм. Свіченка „Писанка“, стаття Ст. Барана про сучасну Холмищину „Сторожа над Бугом“, спогади Юри Шкрумеляка „Писанка поручника Вас. Біликевича“, життєпис Олени Кульчицької — в нагоді вистави її малярських праць, стаття Вол. Дорошенка про рано забитого приятеля Шевченка гр. Жака де Бальмена („Військовий осаул Яків Дибайло“), стаття В. М. Л. „Два співці Гуцульщини“ (М. Коцюбинський і Марко Черемшина), спогади В. Квевка „Страсний тиждень 1919“ (у складі Запорозького Корпусу під Одесою). Куток мови за редакцією Ол. Панейка, час від часу умішуваний на сторінках ЛВ, подає численні поради як належить виражати деякі львівські чи галицькі несправальні вирази.

„Вінницькі Вісті“ у ч. ч. 137 та 166 (в 29. 11. м. р. та 14. 3. ц. р.) умістили краєзнавчу нотатку М. Кондратенка про історичну будову вінницьких Мурів. У шевченківському щорічному числі цього часопису знаходимо статтю Юрія Стрижавського (автора знаної повісті „Під крилами церков“, виданої ще перед р. 1914) п. н. „Віхи життя Т. Шевченка“, Ю. Бойка „Більшовицькі фальсифікації Шевченка“ та вірш Валеріяна Тарноградського „Шевченко у неволі“. 11-го квітня ц. р. часопис умістив статтю-рецензію про постанову „Сну літньої казки“ Шекспіра в місцевім театрі.

„Волян“ (Рівне) 11. лютого ц. р. умістила нарис В. Пількевича „Ой ти поле, поле“ й статтю У. Самчука „Типи літератури чи твоє життя“, 21. лютого — початок оповідання Ф. Дудка „У заметіль“, У. Самчука „Наталка Полтавка“, 25. й 28. лютого цього ж автора — про київсько-львівський місячник І. Франка та М. Грушевського (у рр. 1898—1914, 1917—1919) а пініше (у рр. 1922—1932) дра Дм. Донцова — „Літературно-Науковий Вістник“, що відіграв центральну роль в літературнім житті України протягом останніх 40 років, 28. лютого на сторінках газети було уміщене оповідання Невада „Під шум лісу“. 4. березня — стаття У. Самчука „О. Олесь“, 7. березня — Давена „Спіляйка“ (уривок з більшого роману-хроніки з волинського побуту); 11. березня (шевченківське число) газета вмістила статтю А. Мясечка „Сала Шевченкового духа“; Неофіта Кибалюка „Т. Шевченко“, Р. Бжеського „Т. Ш. і твори світового мистецтва“, в якій всупереч упертим твердженням незабутнього М. П. Драгоманова („Шевченко, українофіли і соціалізм“) та його гідних учнів К. Арабаджіна та П. Тучавського, проте ніби Т. Шевченко — неук, яскраво виявляється, що в дійсності Шевченко був дуже осміченою й культурною особою в незвичайно широком розглядом у всесвітнім мистецтві, старовиннім і тогочаснім, А. Давен у цім числі умістив присвячений Шевченкові нарис „Його портрет“ а молодий невтомний волинський поет Герась Соколенко присвячений Т. Ш. вірш. 21. березня тут був уміщений незвичайно цікавий переклад спогадів М. Давиденка, військового Середньовізьських частин моск. армії про Т. Шевченка, 25. березня „Волян“ умістила критичну статтю П. Б. про співця Лемківщини Б. Антоновича, 1. квітня — оповідання А. Давена „Ровіянний жмуток“, 4. квітня — статтю П. Б. „Перстень Полікрата“ — про оставню вбірку віршів Б. Малайюка; 22. квітня — репортаж В. Зоряного про Павлоградщину п. н. „Початок нового життя“, 25. квітня (Великоднє число) — уривок з повісті А. Давена „На Великдень“, нарис Бориса Борисюка „Сентиментальна історія“.

„Подолання“ (Кам. на Под.) в 1. квітня умістив нотатку Б. Яр. „Ів. Нечуй-Левицький“ (до 25-ліття в дня смерті), 8. квітня історичний нарис В. Георгієвського

„Німці на Поділлі“, фейлетон Заф'я „Совбувальщина“ та статтю Ол. Флоринського на театральньо-репертуарні теми „Український“ чи „малоросейський“ (з думок сучасного глядача), 15. квітня статтю Юрія Кошельника „У глухому куті (Ще про сучасний театр)“, 2. травня статтю Р. Бжеського „Забутий поет — Микола Філянський“ та Н. Кибалюка про советських літератів (В. Маяковського й т. п.) п. н. „Водовози“ 16. травня Д. Уласюк, умістив тут історичну нотатку п. н. „Будинок ратуші“, 23. травня Д. Івалев дав ґрунтовний реферат про сучасну школу та вчительство п. н. „З питань шкільного виховання й навчання“, 30. травня Х. Бородай пригадав Ів. Франка у статті п. н. „Трудався, навчав...“

„Кременецький Вісник“ 13. червня у статті Б. К. п. н. „Широким шляхом“ дав перегляд змісту кількох чисел харківсько-полтавської газети „Нова Україна“ та містить початок розправи Романа Бжеського „Дорогою ціною (Епітафія над творчістю Рильського-поета)“.

Х р о н і к а

— Українське Видавництво „Проблем“ (Прага) випустило як окремі відбитки в календаря-альманаху „Наступ“ на 1943. р. — „Альманах Наступ“ ч. III. Збірник ідеологічних, історичних, українознавчих та ін. статей (ст. 128, вел. форм., багато ілюстрацій), а також О. Ващенко „З мурів неволі“ (ст. 32), дра М. Дольницького — проф. Д. Дорошенка „Україна наш рідний край“ (з ілюстр. та мапами, ст. 84), І. Крицького „Коротка історія України“ (з іл., ст. 36), В. Гафінця й І. Сокирки „Українська література й культура до найновіших часів“ (з іл., ст. 60).

— У Загальній Бібліотеці Укр. В-ва „Проблем“ у Празі вийшла як ч. 9 брошура Х. Святославича: Оновлена Хорватія (ст. 48).

— У Технічній Бібліотеці Укр. В-ва „Проблем“ вийшла брошура М. Василюва „Досягнення техніки“, коротка історія технічних досягнень і відкриттів (ст. 32).

— Укр. В-во (Краків—Львів) останніми днями видало збірку оповідань Галини Лашенко „Діти“, переклад „Райнеке Ласа“ Й. В. Гете, молитовничок „Чисте серце Богові“, Німецькі карні присяги, що діють в ГТ, та „Адміністративну карту Галичини“ у 5 барвах, що її склали др В. Кубійович й мр М. Кульницький.

— Українське Видавництво (Краків—Львів) видало історичну повість Юрія Косача „Рубікон Хмельницького“ (стор. 272, обгортка й ілюстрації Мирослава Григорієва).

— Німецьке видавництво Р. Геррозе (Грефенгайнген) видало збірку оповідань Д. Коса в українській мові.

— Це саме видавництво видало драму у 4-х діях „Обітована Земля“ О. Олеса, що вже давніше — в році 1935. йшла на українській сцені у Львові й

Станиславові, але потім на протест советів була знята з репертуару.

— У Парятині вкладом видавництва часопису „Рідна Нива“ видано збірку вибраних творів О. Олеса з передмовою упорядчика збірки, ред. час. „Рідна Нива“, Івана Сенька. Книжка має 88 сторінок і містить 35 вибраних поезій та драматичний етюд „По дорозі в кавку“.

— У Первомайську вийшла збірка поезій Григорія Чаплі, ред. Первомайського часопису „Нове життя“ п. н. „Ліричні акорди“. Збірка має 48 ст. і містить 23 поезії, написані автором переважно протягом 1942. й 1943. рр.

— Українське Видавництво (Краків—Львів) перевидало історично-літературні та критичні статті Миколи Зерова п. н. „До джерел“ (Ст. 272). Перше видання „До джерел“ видало року 1926. в-во „Слово“ в Києві.

— Український Чорноморський Інститут видав другу книгу „Чорноморського Збірника“. Зміст її складається з 6-ти праць: Архієпископ Іларіон (Огієнко): „Український Запорізький скит на Афоні“, проф. Вітольд Клінгер: „Промова Діона Хривостома про Ольбію“; Сана Крилчак (Л. Сідлецький) дав нарис способів поборювання суші на степах; др Ю. Лива „Чорноморська подорож“, др Л. Чикаленко „В справі етнічних еволюцій в Припонтіді“ (реферат французької праці А. Башмакова про народності зміни на Чорномор'ї протягом останніх тисячеліть) (стор. 62).

— У Вінницькій краєзнавчій музею віднайдено пакунок з документами письменника М. Коцюбинського, які більшовики мали вивезти, але тікаючи з міста не встигли цього зробити. Документи передали до Вінницького музею ім. М. Коцюбинського.

— У Літературно-Мистецьким Клубі

у Львові 14. травня відбувся дискусійний вечір в доповіддю Василя Витвицького на тему „П. Чайковський і українська музика“. 25. травня др К. Чехович зачитав там доповідь на тему „Ніцше і його філософія“. 26. травня відбулася там доповідь дра Юрія Старосольського „Ідея держави від Платона до сьогодні“. 28. травня відбувся дискусійний вечір в доповіддю Гр. Лужицького „Гоголь і українська література“. 29. травня — доповідь дра Антона Княжанського „Драгоманов у світлі фактів“.

— У Києві 29. квітня історико-філологічна секція Київської Місцевої Вишкучої Вчених улаштувала в нагоду 25 літ в дня смерті Івана Нечуя-Левицького урочисті збори. Загальний нарис творчості письменника подав проф. В. Якубський, нові дані про національну працю Нечуя подав доц. Г. Завадович, нові незнані факти в життєпису його подали М. Кибальчич, небага письменника Радзівівська та онука В. Соболевська. П. Лявник розповів про свої зустрічі з Нечуєм в останні роки його життя. При цій нагоді була алаштувана й невелика вистава цікавих фотографій та документів, що їх вібрали родичі письменника.

— 22. травня в Українській Світлиці в Кракові відбувся реферат Б. Ю. Пеленського „Микола Хвальноий — людина і діяч“.

— Дня 4. травня ц. р. у Холмі була відрита Духовна Семінарія.

— 1. Коронівський 27. травня читав у варшавськй УОТ ввклад: равбіжність у психіці українців, як наслідок політичних „кордонів“. 2. червня цей самий прелегент у Реф. Молоді говорив на тему: Сучасна українська поезія. 3. червня проф. Ніжинського Іст.-філ. інституту Петро Одарченко виступав в привоуду 40-ліття літературної творчості О. Олеся.

— У літ.-мист. клубі у Львові 2. червня відбулася доповідь проф. В. Сімонича п. н. „Деякі тенденції розвитку української літературної мови“.

— В окружній жіночій секції Укр. Комітету у Львові 2. червня відбувся вечір присвячений творчості Олени Кульчицької.

— Продовження дискусії про Гоголя і українську літературу відбулося в літ.-мист. клубі у Львові 11. червня, розпочавшись доповіддю М. Добрянського „Гоголь як проблема в українському національному житті“.

— У літ.-мист. клубі у Львові 9. червня відбулася доповідь дра М. Шлемкевича „Справа української сантєзи“.

— Дня 10. червня там саме відбулася доповідь М. Гривня „Коліма — найтяжчий табор засланих СРСР“.

— Закінчення гоголівської дискусії відбулося 18. червня в літ.-мист. клубі у Львові, розпочавшись доповіддю дра Р. Бидика „Гоголь у сучасності“.

— У Києві 8. червня у кол. Історичним Музеї була відрита друга мистецька вистава, на якій виставлено 958 праць 316 авторів (малярів і різьбарів).

— У львівському оперному театрі наприкінці травня йшли такі речі: опера Легара „Паганіні“, в постацові В. Блавацького, комедія Миколи Куліша „Міна Мавайло“, в пост. И. Гриняка, „Сільське кохання“ К. Данькевича та „Сон старого композитора“ И. Штрауса в пост. балетмайстра Е. Вігілева, опера Верді „Аїда“ в пост. В. Блавацького.

— В привоуду перших роковин смерті М. Голубця українська книгарня Польоги-Голубець при вул. Трибунальській уладила в своїй невеличкій вітрині виставку творів Миколи Голубця.

— Станіславський хор „Думка“ під керівництвом проф. Миколи Колесси розпочав у травні подоріж по Галичині. Відбулася концертна програма в Тисмениці, Токах, Надвірній, Делятині і Стрию.

— Німецький науковий часопис „Südostforschungen“, Жовтень 1942. містить рецензії Дм. Чижевського на „Історію Укр. Літератури“ т. I. М. Гнатювача, на другай томк „Історії України“ Мих. Автоновича й ще на деякі українські наукові публікації.

— У журналі „Wiener Illustrierter“ ч. 12 в 24. березня ц. р. появился переклад оповідання Модеста Левицького (1965+1932) „Забув“. Цю новелло переклала п. Марія Мірчукова.

— У 66 томі германістичного журналу „Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur“ (Jena, 1942) уміщена стаття Р. Траутмана „Die Dietleibsage und die Vylinen-Dichtung“, в якій, так само як це зробила передостання дослідниця цього питання, Елла Студер (Russisches in der Thidreksaga, Bern 1931), не знаходить потрібним утотожнювати Іллю „von Reussen“ легенди про Орніда та Іллю (Ilias) „Jarl of Greca“ Тідрексари в Іллею Муромцем.

— „Deutsche Monatshefte“ (Vg S. Hitzel, Leipzig) у потрійнім ашитку за вересень—грудень 1942. умістили статтю В. Садовського про господарство України, В. Січинського „Українське народне мистецтво“, В. Щербаківського „Народний побут в Україні“, Ганни Келлер-Чикаленко „Українська література“, Дм.

Дорошенка „Німець в українській літературі“, Н. Бравнера „Німецькі сукновали на Полтавщині“, Вальтера Куна „Менонітська колонія Хортиця в Україні“, А. Карасек-Лянгра „Невольницька пісня в Житомира“ та рецензії Н. Бравнера на працю Д. Дорошенка „Die Ukraine und das Reich“ та Яковлева „Das deutsche Recht in der Ukraine“ та рецензію В. Каудера на „Handbuch der Ukraine“, видану Укр. Наук. Інститутом у Берліні.

— „Ostraum Berichte“, журнал східно-європейського інституту в Бреславі у третій книзі за 1942. р. умістив працю Кат. Бласевої „Селянин, як основний чинник українського рільництва“.

— У Варні в Болгарії інститут наукового дослідження Чорного моря видав працю Сави Н. Іванова „Бібліографія Чорного моря та прибережних країн (Варна, 1940, ст. 268).“

— Швейцарський ілюстрований щомісячник у німецькій мові „Атлантис“ (Цюрих) у березневім зшитку уміщує багато ілюстрований фоторепортаж Ганса Лавенберга про краєвиди України, сходлені з літака (21 фото-знімок) та 13 шкідів Вілли Вільдмана, переважно барвних зашкіцowań українських місцевих краєвидів та типів людности.

— Міжнародний місячник „Gebrauchsgartener“ (Берлін) у березневім зшитку містить кілька барвних репродукцій образів Вальтера Бруді з східного фронту, під деякими сам автор зазначив що це в Україні, на других це видно й без підпису.

— У люневім зшитку з р. 1942. берлінського ілюстрованого місячника „Die Dame“ уміщена стаття з щоденником Фрідріха фон Гумберц-Ронгала з воєнними враженнями з України та його ж акварелями (село в Україні, став у Соснівці, селянська піч, українська хата й ін. („Шкід для матері“).

— Німецький місячник „Das XX Jahrhundert“ у березні ц. р. містить статтю Вольфганга Генкера „Україна як частина Європи“ (в 14-ма фотографіями).

— У першому томі великої нової

„Хорватської Енциклопедії“, що вийшов ще року 1941. у Загребі на ст. 493 уміщена коротка нотатка про українського історика проф. Володимира Б. Антоновича й довша — про недавно вмерлого поета Антоновича. У III-му томі, що вийшов недавно на ст. 673—674 уміщена стаття „Центральна Рада“, на ст. 733—734 про Холодних — Петра і Петруся.

— Видавництво „Орбіс“ у Празі видало у чеській мові збірку багато ілюстрованих репортажів в. н. „Чеські журналісти на Сході“ (Київ, Харків, Одеса, Крим) з статтями Вольфрама фон Вольмара „5 тисяч км советською землею“ Раймунда Меншіка „Авто ч. 166027“, Вацлава Брожа „Зустріч з советським людом“, Рудольфа Гудця „Слідами большевицького соціалізму та культура“, И. Пелішка „Люде, що ми їх зустріли на сході“, Густава Пертля „Країна контрастів“, Влад. Рибі „За лаштунками раю“, Альф. Седлачка „Севастопольські листи“, Карла Вернера „Життя в Райху та в зайнятій Україні“, Юрія Заержела „Дух німецької армії на Сході“ й ін.

— У Січославі до довгій хоробі вмерла 10. травня дружина академіка Дмитра Яворницького, Серафима Яворницька.

— У Києві 2. квітня вмер у 69 році життя директор Науково-Дослідного Інституту Плідівництва, проф. Політехніки Аполінарій Піонтковський.

— У Києві вмерла у 29 році життя наукова співробітниця лабораторії інституту зоології Української Академії Наук, Катерина Сингавська.

— У 74 році життя вмерла у Києві Лідія Демолович, авторка підручників для дітей молодшого віку.

— У Полтаві в травні м. р. на 81 р. життя вмерла заслужена діячка на полі українського народного мистецтва Варвара Адріановна Костенко, що довгий час завідувала відділом прикладної мистецької промисловості при Полтавським Губерніяльним Земетві. З її ініціативи виникли такі осередки українського нар. мистецтва, як Решетилівка, Дігтярі, Опішня й ін.

Якщо хочете,

щоб Видавництво „ПРОБОЄМ“ вчас виконало Ваше замовлення, пишть чітко Ваше ім'я, прізвище і адресу

Вже появилася і продається
книжка

HANDBUCH DER UKRAINE

опрацьована з доруки Українського Наукового Інституту проф. Др. І. Мірчуком при співпраці д-ра В. Кубіновича, д-ра З. Кузелі, д-ра Яр. Рудницького, д-ра М. Антоновича, В. Садовського та інж. Р. Димінського.

Ціна опрацьованого прим. — 10.— RM,
брошур. 8.— RM, + пересилка
1.— RM.

Замовляти:

«PROBOJEM», Praha XIV.-65.,
pošt. schr. 3.

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ, до чого стремить
демократія та большевизм?

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ, що в руїницім
цивілізації?

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ, хто в причиною
цієї війни?

Вичерпуючу відповідь знайдете у пра-
цях св. пам.

Інж. М. Сціборського

„ДЕМОКРАТІЯ“

та

„СТАЛІНІЗМ“

Обидві книжочки мають по 48 стор.
друку і коштують кожна по 0.75 RM.

Замовляти:

«Probojem», Prag XIV-65, Fach 3.

НОВИНА! УВАГА!

Вже вийшла у В-ві „ПРОБОВЕМ“
у Празі книжка

Доц. д-ра Я. РУДНИЦЬКОГО

„Як говорити
по літературному?“

Приклади, правопис, граматики,
ваірі мови і т. п.

Негаймо посилайте замовлення
на адресу:

«Probojem», Prag XIV.-65, Fach 3.

Ціна з пересилкою 2.— RM.

Авторський гонорар із цієї книжки
призначений на допомогу Україн-
ському Студентству.

МИНУЛЕ ПРОМОВЛЯЄ...

Несмертельна героїчна традиція
Української Нації яскраво
став перед нами, коли читаємо

ЗОЛОТЕ СЛОВО,

вибір думок, історичних оглядів,
похвальних слів та універсалів
наших великих предків Княжої
та Козацької доби.

Книга містить уривки з Київського та
Галицько-Волинського літописів,
„Слова о полку Ігоревім“, козацьких
літописів та інші пам'яток нашого
минулого.

ЦІНА 2.— RM, (з перес. 2.30 RM).

Замовляти:

«Probojem», Prag XIV-65, Fach 3.

УКРАЇНЦІ!

Передплачуйте,
читайте,
поширюйте
видання Українського Видавництва

„ПРОБОЄМ“

- I. „НАСТУП“ — український націоналістичний тижневик, що приносить вісті зі всіх українських земель та інформує про життя українців цілого світу і про світову політику. Чвертьрічно 3 РМ. В цій сумі є і на „Націоналіста“ і „Техніка“.
- II. „НАЦІОНАЛІСТ“ — часопис українського юнацтва, виходить двотижнево.
- III. „ТЕХНІК“ — двотижневик, часопис технічного знання.
- IV. „ПРОБОЄМ“ — Український журнал культури, політики, суспільно-громадського життя, мистецтва й літератури. Місячник. Чвертьрічно 3 РМ.
- V. „КНИГОЗВІРНЯ ПРОБОЄМ“ — в ній виходять найкращі твори українських і чужих письменників і поетів.
- VI. „НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА НАСТУП“ — приносить популярні книжки й брошури на різні теми.
- VII. „САМООСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА“ — приносить наукові книжки й підручники різних фахів, що допоможуть Вам проглибити Ваше знання.
- VIII. „ТЕХНІЧНА БІБЛІОТЕКА“ — випускає книжки й брошури з технічного знання.
- IX. „ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА“ — містить публіцистичні твори.
- X. „РЕЛІГІЙНА БІБЛІОТЕКА“ — приносить книжки з церковного і релігійного життя.
- XI. „БІБЛІОТЕКА ВІДВАГА“ — випускає книжки для юнацтва.
- XII. „ДІТОЧИЙ СВІТ“ — приносить книжечки для дітей
- XIII. ВИПУСКИ: портрети велетнів України, травури, дзвічки, гасла, віданки, тощо.

Гроші василайте виключно нашими чеками: Число konta Поштової Щадниці в Празі: „ПРОБОЄМ“ 201.699, або „НАСТУП“ 9.028, в Німеччині: Postscheckkonto Nr. 122.124, Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ієн. Губернії: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020. „Nastup“ Zeitschrift in Prag; в Словаччині: Poštová Sporiteľna v Bratislave č. 5835 Časopis „Nastup“ v Prahe.

Замовлення слати на адресу:

„PROBOJEM“, Prag XIV-65, Postfach 3.